

تیغ مادی در نیاک جهکاوران سلیک

مهرداد گلزاده

یادداشت

سال گذشته (۱۳۸۶) نزدیک به ۶۵ سال پس از آن که رومن گیرشمن، باستان‌شناس بنام فرانسوی، تپه‌های سلیک کاشان را بعد از سه فصل کاوش (در سالهای ۱۹۳۳، ۱۹۳۴، ۱۹۳۷)^۱ ترک کرد، بار دیگر کاوشهای باستان‌شناختی در آنجا آغاز شد؛ این سالها زمان کوتاهی نیست، عمری است تقریباً برابر با دو سوم از تاریخچه باستان‌شناسی ایران...

آغاز دوباره پژوهشهای باستان‌شناختی میدانی در سلیک، از پس این همه درنگ، نگارنده را ترغیب کرد تا پارای از اندیشه‌های حویتی را در باب دوره‌هایی خاص در این محوطه دیرینه‌سال برای چاپ آماده سازد؛ دوره‌های ۵ (گورستان الف) و ۶ (گورستان ب) و آن ساختوساز خشتی که کاوشگران فرانسوی "La Grande construction" می‌خوانندش؛^۲ فرهنگی که گویا از آن آریاییان و مادان نورسیده به فلات ایران است.

در این مقال البته مجالی برای نقل یا نقد هیچ یک از دستاوردهای «طرح بازنگری سلیک» ("Sialk Reconsideration Project")،^۳ به سرپرستی دکتر صادق ملک‌شهرزادی، نیست (و از همه بهتر آن که ایشان پشته خشتی بزرگ نیمه جنوبی را یک "زیگورات" پیش‌عیلامی می‌شمارد)^۴ آن خود فرصتی و فراغتی دیگر طلب می‌کند؛ بحث ما در این نوشته به عصر آهن در سلیک برمی‌گردد؛ نقش‌مایه پیکر آدمی در سفالینه‌های گورستان ب و علی‌الخصوص نمایش گریه‌ای (از شمیر مادان در تریکی از جنگیان سلیک در سده هشتم ق.م).

چشم‌انداز گاهنگاشتی سفالینه‌های گورستان ب

سفالینه‌های گورستان ب سلیک از بهترین نمونه‌های شناخته‌شده سفال متقوش عصر آهن در ایران مرکزی است که از دیر باز در مورد گاهنگاری

و تاریخ‌گذاری آن بسیار سخن گفته‌اند؛ گیرشمن فرهنگ گورستان ب را به مادان نسبت می‌داد؛^۵ با این حال زمان آن را سده‌های دهم و نهم ق.م می‌دانست و نه سده‌های هشتم، هفتم و ششم ق.م که اوج حضور مادان در روستای تاریخ است. در واقع گیرشمن فرهنگ دوره

حاشیه

۱. این مقاله متن گسترده‌تر سخنانی نگارنده در بخش پژوهشهای هخامنشی موزه ملی ایران است که به تاریخ ۲۹ بهمن‌ماه، ۱۳۸۱ ایراد شد.

۲. برای گزارش کاوشها بنگرید به:

R. Ghirshman, 1935, "Rapport préliminaire sur les fouilles de Tepe Sialk (Kashan)", *Syria: Revue d'art oriental et d'archéologie* XVI, pp. 229-246, pls. xxxvii-xliv.

Idem, 1938, *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1937, 1934, 1937*, vol. I, Musée du Louvre - Département des Antiquités Orientales, Série Archéologique IV, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Idem, 1939, *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1937, 1934, 1937*, vol. II, Musée du Louvre - Département des Antiquités Orientales, Série Archéologique V, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

۳. بنگرید به مقاله آندره بی. هاردی (معمار گروه باستان‌شناسان فرانسوی در کاشان) در جلد دوم گزارش سلیک:

Ghirshman, 1939, pp. 23-25.

۴. برای گزارش نخستین فصل بنگرید به:

صادق ملک‌شهرزادی، ۱۳۸۱، زیگورات سلیک، طرح بازنگری سلیک، گزارش فصل یکم، پژوهشگاه باستان‌شناسی، سلسله گزارشهای باستان‌شناسی ۱، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.

۵. او در این باره اصرار و ابرام ویژه هم دارد، بنگرید به:

Ibid., pp. 98-112.

لفظاً متفاوت ولی نسبتاً همسان برای عصر آهن ایران غربی پیشنهاد کردند. بانگ به سال ۱۹۶۳ در پایان‌نامه دکترای خویش عصر آهن را در غرب ایران به سه دوره مشخصاً متناهی سفالی تقسیم کرد و به ترتیب تقدم و تاخر آنها را «آفقی سفال خاکستری غربی قدیم» (Early Western Gray Ware Horizon)، «آفقی سفال خاکستری غربی جدید» (Late Western Gray Ware Horizon)، و «آفقی سفال نخودی-غربی جدید» (Late Western Buff Ware Horizon) نام نهاد که برگرفته از رنگ متداولترین سفال شاخص هر آفقی فرهنگی بود.^{۱۱} دایسن به سال ۱۹۶۵ با انکا بر نتایج کاوش حسلو در عوض این تعابیر طولانی-ولی بسیار مفید-تعابیر ساده‌ای چون عصر آهن ۱ (حدود ۱۵۰۰ تا ۱۱۰۰ ق.م)، عصر آهن ۲ (حدود ۱۱۰۰ تا ۸۰۰ ق.م) و عصر آهن ۳ (حدود ۸۰۰ تا ۵۵۰ ق.م) را انتخاب

حاشیه

5. Ghirshman, 1951, *L'Iran des origines à l'Islam*, Paris, pp. 58-69.

Idem, 1903a, *Perse: Proto-Iraniens, Mèdes, Achéménides*, L'Univers des formes V, Paris: NRF Gallimard, pp. 1-127.

Idem, 1963b, "Iranian Pre-Sassanian Art Cultures", *Encyclopedia of World Art VIII*, pp. 247-286.

Idem, 1974, "Un Mède sur les bas-reliefs de Nimrud", *Iraq XXXVI*, pp. 37-38, pls. iii-iv.

Idem, 1974-77, "A propos de la Nécropole B de Sialk", *Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst XXIV*, pp. 41-49, pls. 24-28.

6. *Idem*, 1977, *L'Iran et la migration des Indo-Aryens et des Iraniens*, Leiden: E. J. Brill.

7. G. Contenau, and R. Ghirshman, 1935, *Fouilles du Tépé-Guyan, près de Néhavand, 1931 et 1932*, Musée du Louvre - Département des Antiquités Orientales, Série Archéologique III, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, pp. 74-76, 80-81, pl. xiv.

8. Ghirshman, 1939, pp. 13-14, 75-74.

9. *Idem*, 1951, 1963a, 1963b, 1977.

۱۰. مثلاً سنجید یا:

C. F. A. Schaeffer, 1948, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe millénaires)*, Syrie, Palestine, Asie mineure, Chypre, Perse et Caucase, Oxford-London: The Griffith Institute, Ashmolean Museum, by Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press, pp. 467-477.

L. Vanden Berghe, 1959, *Archéologie de l'Iran ancien*, Documenta et monumenta Orientis antiqui VI, Leiden: E. J. Brill, pp. 132-135, pls. 165-173.

۱۱. ولی جالب این است که باور به این تاریخ‌گذاری برای گورستان ب همچنان

حتی در جدیدترین نوشته‌های مستقل در باب سیک نیز دیده می‌شود: R. C. Henrickson, 1996, "Sialk, Tepe", *The Dictionary of Art XXVIII*, p. 647.

12. T. C. Young, Jr., 1965, "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C.", *Iran III*, pp. 53-85.

۶ سیک (گورستان ب و «سازه بزرگ»)، سفال خاکستری ایران مرکزی و شمال غربی (خو روین و حسلو)، فرهنگ‌کرانه‌های جنوب غربی دریای مازندران (املش)، و مفرغینه‌های لرستانی را دیباچه‌ای باستان‌شناختی بر دوره ماد می‌انگاشت؛ او هرپاد را با دوره ۶ سیک، مفرغ لرستانی، گنجینه زیویه و گنجینه آمودریا (جیحون) می‌سنجید؛ حتی بر پایه سنجش با نگارنده‌های آشوری نمود، سفال خاکستری خو روین را از آن مادان می‌پنداشت^{۱۲} و به تبع آن بخش بزرگی از مردمان ایران مرکزی در آغاز هزاره یکم ق.م (و از جمله ساکنان سیک ۵ و بدوینه سیک ۶) را مادی می‌دانست.^{۱۳}

گیرشمن در سالهای ۱۹۳۱ تا ۱۹۳۳ در مقام دستیار ژرژ کیتودر کاوشهای نه‌اوند (تپه‌های گیان، جمشیدی و بدوهره) مشارکت فعالانه داشت. آنها در گیان موفق به شناسایی پنج لایه شدند؛ داده‌های لایه ۱ گیان کلاً با یافته‌های لایه ۲ و لایه‌های قدیمتر متفاوت بود؛ از دیدگاه شکل‌شناختی، سفال این لایه (۱) با سفال لایه زیرین (۲) شبیه می‌نمود، اما گونه‌شناسی مختلفی داشت؛ صیقلی، خاکستری-سیاه و غیرمتشوی بود^{۱۴} و این خبر از تغییر فرهنگی می‌داد. پس از آن بود که گیرشمن مستقل به کاوش در سیک مشغول شد؛ داده‌های سیک ۵ و ۶ (گورستانهای الف و ب، و «سازه بزرگ») نمودی از استقرارهای عصر آهن در ایران مرکزی از پایان هزاره دوم ق.م بود. از دید گیرشمن سفالینه‌های گورستان الف به سفالینه‌های گیان ۱ (زیرلایه‌های ۳ و ۴) و سفالینه‌های گورستان ب به زیرلایه ۱ از گیان ۱ نزدیک بود.^{۱۵}

بدین سان داده‌های فرهنگی گیان، سیک و آگاهی‌های حاصل از یافته‌های باستان‌شناختی شمال شرقی ایران مانند ترنگ تپه گرگان و تپه حصار دامغان به گیرشمن کمک کرد تا طی سالهای پس از آن انگاره خویش درباره آشنی تازه‌واردان ایرانی (مادها و پارسها) به فلات ایران را بیوراند و در چندین کتاب و مقاله منتشر کند.^{۱۶} از دید او فرهنگ دوره‌های ۵ و ۶ نشانه استقرار اقوام آریایی و سپس مادی در سیک بود که با خویش روشهای جدید سفالگری و آیین خاکسپاری را آورده بودند؛ او چنین می‌انگاشت که تغییر در داده‌های باستان‌شناختی با پیدایی فرهنگی نو و آمدن ایرانیان (مادها و پارسها) همزمان است. پس از آن بسیاری از پژوهشگران تاریخ‌گذاری و گاهنگاری پیشنهادی گیرشمن را برای گورستان ب (سده‌های دهم و نهم ق.م) پذیرفتند و در عین حال آن را مادی هم دانستند.^{۱۷} باید تذکر داد که آن هنگام که گیرشمن اندیشه‌های خویش را تدوین و منتشر می‌کرد، کاوش و پژوهش در مورد عصر آهن ایران در ابتدای راه بود و هنوز هیچ یک از تقسیم‌بندیهای سپسین در گاهنگاری این عصر (مثلاً عصر آهن ۱ و ۲ و ۳) انجام نشده بود، بنابراین تاریخ‌گذاری کهنه او نمی‌باید موجب تعجب شود.^{۱۸}

اما از سالهای پایانی دهه ۱۹۵۰ باستان‌شناسی ایران با به دوره‌ای نو نهاد و پژوهشهایی دیگرگون، روشمند و هدفمند رواج یافت؛ از پی چندین و چند سال پژوهش، کاوش و بررسی در ایران غربی (به‌ویژه کاوشهای حسلو، زیویه، رندان سلیمان یا بررسیهای دره کنگاور و...) تامس کایلر یانگ و رابرت هنری دایسن مستقل-پس از تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده از پژوهشها، کاوشها و بررسیها- در گاهنگاری

گورستان ب برداخت و پس از بحث طولانی مقایسه‌ای آن را قدیستر از میانه سده هشتم ق م دانست.^{۱۳} پژوهش وی بر روی نقوش سفالینه‌های گورستان ب و ستجش آنها با سبک هندسی یونانی (Greek Geometric Style) نیز نتیجه‌ای مشابه داشت و این بار او سده دوم سده هشتم ق م را پیشنهاد کرد.^{۱۴}

از آن پس هر آن جا که در منابع باستان‌شناسی ایران به سیلک اشاره‌ای شده، پژوهشگران فرهنگ دوره‌های ۵ و ۶ را به ترتیب از آن نوسیدگان ایرانی‌تبار و سپس مادان دانسته‌اند و خصوصاً گورستان ب (و «سازه بزرگ») را با عنایت به گاهنگاری نو تاریخ‌گذاری کرده‌اند.^{۱۵} این گاهنگاری فرهنگ سیلک ۶ را در عصر آهن ۳

حاشیه

13. R. H. Dyson, Jr., 1965, "Problems of Protohistoric Iran as Seen from Hasanli", *Journal of Near Eastern Studies* XXIV/3, pp. 193-217.

14. T. C. Young, Jr., 1967, "The Iranian Migration into the Zagros", *Iran* V, pp. 11-34.

۱۵. تاریخ‌گذاری فایش برای گورستان ب سیلک حوالی ۷۰۰ ق م (با پنجاه سال دیرتر) است، بنگرید به:

Dyson, 1965, pp. 200-201, pl. xi, table 2.

16. Young, 1965, pp. 61-62, esp. fig. 14; 1967, pp. 27-29.

17. Cl. Goff Meade, 1968, "Luristan in the First Half of the First Millennium B.C.: A Preliminary Report on the First Season's Excavations at Baba Jan, and Associated Surveys in the Eastern Pish-e-Kuh", *Iran* VI, p. 125.

18. D. Stronach, 1974, "Achaemenian Village I at Susa and the Persian Migration to Fars", *Iraq* XXXVI, p. 242.

البه در همان زمان باور به گاهنگاری قدیمی گیرشن هنوز بیروانی فاشست، کما اینکه هم‌اکنون نیز دارد.

E. Porada, 1965, *Ancient Iran: The Art of Pre-Islamic Times*, With the Collaborations of R. H. Dyson and Contributions by C. K. Wilkinson, London, pp. 105-107.

J. Curtis, 1989, *Ancient Persia*, London: British Museum Publications, p. 21.

19. R. M. Boehmer, 1965, "Zur Datierung der Nekropole B von Tepe Sialk", *Archäologischer Anzeiger* 1965, Heft IV, pp. 802-822.

20. I. Medvedskaya, 1983, "Horse Harness from the Sialk B Cemetery", *Iranica Antiqua* XVIII, pp. 69-79.

Idem, 1986, "A Study on the Chronological Parallels between the Greek Geometric Style and Sialk B Painted Pottery", *Iranica Antiqua* XXI, pp. 89-120.

21. *Idem*, 1983, p. 78.

22. *Idem*, 1986, p. 120.

۲۳. مثلاً بنگرید به:

W. Culican, 1965, *The Medes and Persians: Ancient Peoples and Places* XLII, London: Thames and Hudson, pp. 22, 34-36, 127.

S. A. Matheson, 1972, *Persia: An Archaeological Guide*, London: Faber Paperbacks and Faber Limited, pp. 170-172.

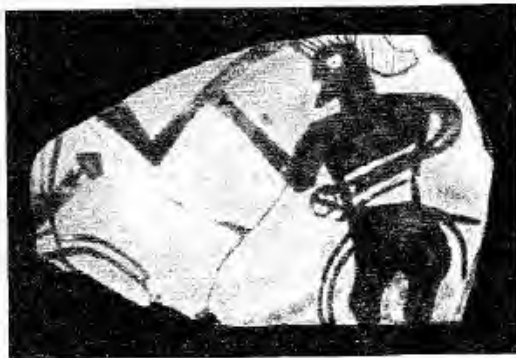
←

و پیشنهاد کرد^{۲۲} که در میان باستان‌شناسان رواج بیشتری یافت. دو سال بعد یانگ نیز در مقاله‌ای دیگر تقسیم‌بندی عصر آهن ۱، ۲ و ۳ را پذیرفت، تلویحاً آن را برابر با سه آفق سفالی خود برشمرد و پیدایی مادها و پارسیا را در غرب ایران مربوط به عصر آهن ۲ دانست.^{۲۳} سیلک نیز از موج جدید پژوهشهای نوجوانه بی‌نصبب نماند؛ یافته‌ها و داده‌های کاوش آن، بار دیگر، براساس آگاهیه‌های نو، پژوهش شد؛ بر اساس آن آگاهیه‌ها قاعده‌آباد سیلک ۵ (گورستان الف) به عصر آهن ۱ و سیلک ۶ (گورستان ب و «سازه بزرگ») به عصر آهن ۲ مربوط می‌بود، اما پژوهشهای دقیق‌تر نشان داد که دست‌کم در مورد سیلک ۶ - چنین نیست و گورستان ب و «سازه بزرگ» در آفق گاهنگاشتی عصر آهن ۳ قرار می‌گیرد.

دایسن فرهنگ سفال متقوش سیلک ۶ را بخشی از سنت موسوم به «سفالینه مناشی» (Triangle Ware) برمی‌شمرد و از آنجا که این سنت به عصر آهن ۳ تاریخ‌گذاری می‌شود، سیلک ۶ را مربوط به این عصر می‌داند.^{۲۴} یانگ نیز این گاهنگاری را می‌پذیرد و سیلک ۶ را به حدود ۹۰۰/۸۰۰ تا ۷۵۰/۷۰۰ ق م تاریخ‌گذاری می‌کند.^{۲۵} کلرگات مید کاوشگر باباجان، از آنجا که در کاوشهای خویش با سفالینه متقوش دیگری از عصر آهن یعنی سفال «گونه لریستان» (Genre of Luristan) درگیر بود، به تاریخ‌گذاری چنین سنتی در دل عصر آهن توجه بسیار داشت. او نیز بازنگری در گاهنگاری سیلک ۶ را لازم می‌دید، اما گویا محافظه‌کارتر از آن بود که علناً آن را - و گونه لریستان را - در عصر آهن ۳ قرار دهد، و فقط بدین اکتفا کرد که آن را از اواخر عصر آهن ۲ بداند.^{۲۶} همچنین دیدید استروناخ آن هنگام که سفالینه‌های متقوش روستای هخامنشی شوش را تحلیل می‌کرد، در مقایسه این سبکهای سفالی، تاریخ‌گذاری سیلک ۶ را مربوط به سده‌های نهم و هشتم ق م دانست.^{۲۷}

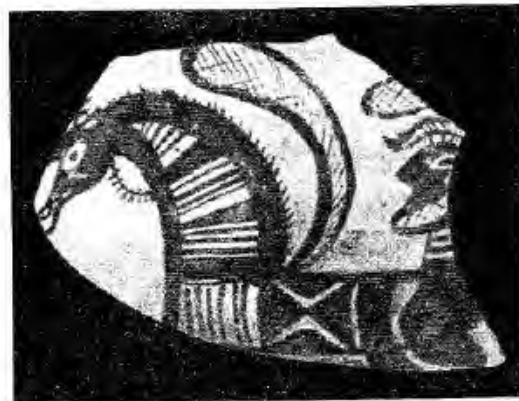
پس از آن تاریخ‌گذاری سیلک ۶ خود موضوع چند پژوهش مستقل شد؛ نخست رابنر میشلل بومر با تحلیل گونه‌شناختی سفالینه‌های متقوش گورستان ب، در دل سیلک ۶ دو دوره نسبتاً مجزا را بازشناخت و به ترتیب آنها را سیلک ب ۱ و سیلک ب ۲ نام‌گذاری کرد. او معتقد بود که فرهنگ سیلک ب ۱ عبارت است از فراوانی سفالینه‌های خاکستری - سیاه، نبود قوریهایی که در محل اتصال لوله آنها به بدنه برآمدگی نیست، و وجود گروه بزرگی از ظروف با لوله تاردانی و شیاردار. او این فرهنگ را متعلق به پایان سده نهم تا میانه سده هشتم ق م می‌داند (اشیای گورهای ۲۱، ۵۳، ۶۱، ۶۲ و ۱۲۳). بومر همچنین معتقد بود که فرهنگ سیلک ب ۲ عبارت است از سفالینه‌های متقوش، آرایه‌های سازوبرگ اسپ که قدیمتر از دوره تیگلت‌پیلسر سوم (۷۴۵ تا ۷۲۸ ق م) نیست، و وجود قوریهایی که در محل اتصال لوله آنها به بدنه برآمدگی هست؛ او این فرهنگ را متعلق به میانه سده هشتم تا آغاز سده هفتم ق م برمی‌شمرد (اشیای گورهای ۱، ۳، ۷، ۱۵، ۲۱، ۲۸، ۵۲، ۶۶، ۷۴، ۷۸، ۹۴).^{۲۸}

پانا میدودسکیا نیز در دو مقاله جداگانه - از دو منظر متفاوت - سعی کرد گاهنگاری نظم‌مندتری برای فرهنگ سیلک ۶ پیشنهاد کند:^{۲۹} او نخست به بررسی سازوبرگ اسپ در

تصویر ۲. «رقصنده»، تکه سفال از گورستان ب سلیک (سده ۸-۷ ق.م)، موزه لوور

Fig. 2. "Danceur", Pot-shard from Sialk necropole B (8th-7th B.C.E.), Musée du Louvre (Ghirshman, 1963a, fig. 9.A)

تصویر ۱. «سوارکار»، تکه سفال از گورستان ب سلیک (سده ۸-۷ ق.م)، موزه ملی ایران

Fig. 1. "Cavalier", Pot-shard from Sialk necropole B (8th-7th B.C.E.), Iran National Museum (Ghirshman, 1963a, fig. 9.B)

چیزی از او معلوم نیست. مرد اول استاده، دست راست را برافراشته (چیزی در دست دارد یا دست چپ مرد دیگر را گرفته؟) و دست چپ را، گویی در کمرگاه، و روی قبضه شمشیر خویش نهاده، نمایش بدن او از رویه‌روست، اما چهره‌اش نیم‌ج ترسیم شده، طور نمایش بالاشه دوزخه‌ای شکل، چشمهای سیید در زمینه سیاه، بینی خشیده، ریش و چانه کشیده، گردن افراشته، شانه‌های قراخ، سینه گشاده، بازوان ستبر، نوع ایستادن با انحای نرم زانوان، ترکیب سرو صورت، و آرایش موهای سر با پشت بوی بلند (سریلی یا سرپوشی بر سر دارد؟) و نمایش آن با خطوط هاشور، برای مقایسه‌های بعدی بسیار مهم است (تصویر ۲).
سوی سفالینه‌ها، روی چند مهر استوانه‌ای از گورستان ب نیز پیکر آدمی بنا بر شنی هنر تجسمی و تصویری سلیک ۶ ترسیم شده؛^{۲۶}

حاجیه

M. A. Dandamayev, and V. G. Lukonin, 1989, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, trans. by Ph. L. Kohl with Collaboration of D. J. Dadsen. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 21-23.

P. Calmeyer, 1986, "Median Art and Architecture", *Encyclopedia Iranica* II/6, pp. 566-569.

A. Tourovets, 1989, "Observations concernant le matériel archéologique des nécropoles A et B de Sialk", *Mélanges P. Amet II*, Iranica Antiqua XXIV, pp. 210-211.

E. M. Yamauchi, 1990, "The Medes", *Persia and the Bible*, Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, pp. 38-39.

24. Ghirshman, 1939, fig. 3, pls. ix-xvii, lxxx-xci.

25. *Ibid.*, colour plate, pl. xc.1-2.

۲۶. از جمله در:

Ghirshman, 1963a, figs. 9, 412.

27. *Idem*, 1939, fig. 8, pls. xxx, xcvi.

(حدود ۸۰۰ تا ۵۵۰ ق.م) می‌نهد، که تعبیری صرفاً باستان‌شناختی است از چشم‌انداز دوره‌شناختی، این عصر برابر است با "دوره ماد" در تاریخ ایران، در این مقاله ما تلاش خواهیم کرد از چشم‌اندازی دیگر و با توسل به قرائنی دیگر - قرائن تاریخ هنری - به این گاهنگاری نزدیک شویم و نشان دهیم که تاریخ‌گذاری فرهنگ سلیک ۶ در دل ماد شرقی به میانه سده هشتم تا میانه سده هفتم ق.م گزینه‌ای بس مناسب است.

نمایش پیکر آدمی در سفالینه‌های گورستان ب

تا بدانجا که به کاوشهای شخص گیرشن در گورستان ب مربوط می‌شد، وی در گزارش خود بخش بزرگی از یافته‌های سفالین متوش سلیک ۶ را منتشر کرد؛^{۲۴} در میان اسوهی از نقوش هندسی، گیاهی، و جانوری، نقوش انسانی معدودی هم دیده می‌شود و از جمله بر دو تکه سفال (و نه سفالینه‌های کامل و سالم)،^{۲۵} عکس و طرح این دو تکه سفال را گیرشن بارها در نوشته‌های خود منتشر کرده؛ دو نقش پس‌تادراز پیکر آدمی،^{۲۶} که آنها را "سوارکار" (cavalier) و "رقصنده" (dancer) می‌خواند.

نخستین نقش، "سوارکار"، آسیی بالدار را نشان می‌دهد که سوارکاری بر پشت خود دارد؛ متأسفانه بیشتر نقش سوارکار شکسته و جزئیات آن مشخص نیست، اما طرز نمایش چشمهای سیید در زمینه سیاه، بینی خشیده، ریش و چانه کشیده و تیز، ترکیب سرو صورت، و آرایش موهای سر با طره برگشته و نمایش آن با خطوط هاشور و نوع انحای باها برای مقایسه‌های بعدی بسیار مهم است (تصویر ۱).

دومین نقش، "رقصنده"، مردی را نشان می‌دهد که شمشیری بر کمر بسته و رویه‌روی او نیز مردی دیگر قرار داشته که متأسفانه نقش وی شکسته و جز قبضه شمشیر (و شاید بخشی از دست چپش)

نمایش بدن از روبه‌رو و چهره نیمرخ، فراخی شانه‌ها، گشادگی سینه، حرکت بازوان، ترکیب سرو صورت (ریش و چانه کشیده با بینی خمیده، هرچند که جزئیات چشما خیلی روشن نیست)، حالت ایستادن و قوس نرم پاها و کمرگاه، و از همه مهمتر نحوه آرایش موهای سر با طره برگشته با اسلوب فرهنگ تصویرگری سیلک ۶ همانند است. در دومین قطعه (تصویر ۴ ب) که ساییدگی بسیار دارد، نیمرخ مودی کلاه بر سر (۵) دیده می‌شود. حالت کلی وی ما را به یاد نقش "سوارکار" گیرش می‌اندازد. قطعه سوم که نقش آن از فرط ساییدگی عملاً زده شده - مردی را نشان می‌دهد که بر اریکه‌ای نشسته (مانند نقش مهر پیشگفته). بدن تمام رخ و ذوزنقه‌ای شکل، چهره نیمرخ (۵)، شانه‌ها، سینه، حرکت بازوان، ترکیب - البته بسیار محو - سرو صورت، نحوه آرایش موهای سر که یا کلاهی را تاج می‌کند و یا همان شکل آشنای طره مو را در تقوش پیشین (تصویر ۴ ج) ۲۲ چنانگی به ما کمک می‌کند تا تصویر درستی از شیوه‌های تصویرسازی فرهنگ سیلک ۶ از پیکر آدمی به دست آوریم ...

چندین سال پس از پایان کارشهای سیلک، در میان آن دسته از سفالینه‌های گورستان ب که در مجموعه‌های شخصی یا موزه‌های متفرقه نگهداری می‌شد و احتمالاً ماحصل حفاریات غیرقانونی بود، گیرش به ظریفی برخورد - کامل و سالم - که نقشی انسانی بر خود داشت. این سفالینه کم‌ظریف که در آن زمان به مجموعه کُفر ترونیگر در لوسرن تعلق داشت به سال ۱۹۶۱ در نمایندگاه «هفت هزار سال هنر ایران» (7000 ans d'art en Iran) در پاریس به نمایش درآمد. ۲۳

حاشیه

28. *Ibid.*, p. 63, pls. xxx.5, lvi (Tombe 15), xvii. S.810.

29. *Ibid.*, pp. 62-63, fig. 8, pls. xxx.7, xvi. S.1327.

30. *Ibid.*, pp. 62-65, pls. xxx, xvi.

31. *Ibid.*, pls. xxi, xviii-xxix.

۳۲. این آجرها را سرپرست گروه باستان‌شناسان ایرانی، مربوط به «سازۀ بزرگ» می‌داند، در این نکته گیرشمن و ما با او هم‌استانیم؛ اما چون ایشان «سازۀ بزرگ» را «زیگوری» پیش‌عیلامی می‌شمارد، آجرها را هم مربوط به همان دوره می‌داند. بنگرید به: ملک‌شهر (ادی، ۱۳۸۱) پیشگفته، ص ۲۴، ۲۵. تصویر ۱۸ ب؛ اما در مقاله مخصوص معرفی این آجرها در گزارش مقدمانی «طرح بازنگری سیلک» نویسنده علناً از تاریخ‌گذاری آنها بدان زمان خودداری ورزید. بنگرید به: ناصر نوروززاده چگینی، ۱۳۸۱، «آجرهای با نقش اثر مهر»، در: ملک‌شهر (ادی، ۱۳۸۱) پیشگفته، ص ۱۷۵-۱۷۱، به گمان ما این آجرها و هم «سازۀ بزرگ» به دوره ۶ سیلک (همروزگار با گورستان ب) تاریخ‌گذاری می‌شود.

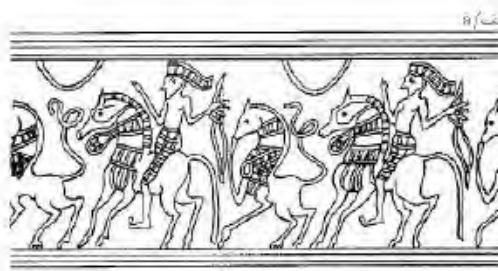
۳۳. نوروززاده چگینی، ۱۳۸۱، پیشگفته، ص ۱۷۲ و ۱۷۳، لوح ۱، طرح ۲.

۳۴. همان، ص ۱۷۲-۱۷۱ و ۱۷۵، لوح ۲، طرح ۱.

۳۵. همان، ص ۱۷۳، لوح ۲، طرح ۳.

36. R. Ghirshman (ed.), 1961, 7000 ans d'art en Iran, Exposition Paris, Petit Palais, octobre 1961-janvier 1962, Paris, cat. 65, p. 18, pl. iv.

در نمایندگاه سال بعد در این آلمان نیز به نمایش گذاشته شد.
R. Ghirshman (ed.), 1962, 7000 Jahre Kunst in Iran, Villa Hügel, Essen, 10. Februar bis 24. April 1962, Essen, Kat. 28, p. 52, pl. viii.

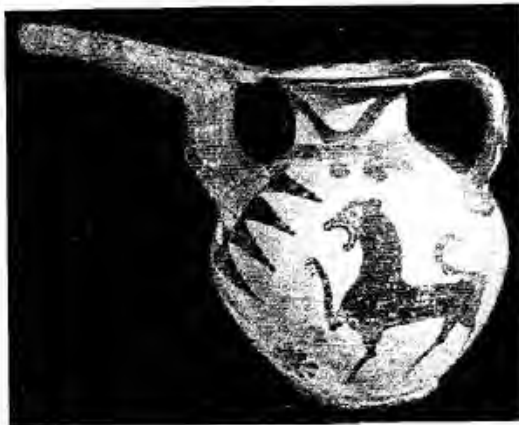

تصویر ۳. الف) سوارکاران، نقش مهر استوانه‌ای، گورستان ب سیلک (ب) مردی نشسته بر اریکه، نقش مهر استوانه‌ای، گورستان ب سیلک

Fig. 3. a) Horsemen, cylinder seal, Siolk necropole B (Ghirshman, 1939, pl. xvi. S.810); b) Figure on throne, cylinder seal, Siolk necropole B (*Ibid.*, fig. 8)

در آن میان در مهر به دست آمده از گور ۱۵ ویژگیهای شاخص این سنت فرهنگی و هنری گرد آمده: سوارکاری یا بالائنه ذوزنقه‌ای شکل، نمایش بدن از روبه‌رو، چهره نیمرخ، بینی خمیده، چانه تیز (یا ریش)، افراستگی گردن، فراخی شانه‌ها، گشادگی سینه، ستبری بازوان، ترکیب سرو صورت، آرایش موهای سر با پشت موی بلند او (به مانند تصویر "رفضنده" شاید با سرپندی بر سر)، نمایش آن با خطوط هاشور، تماماً با دو نمونه سفالی پیشگفته همانند است (تصویر ۳ الف) ۲۸. نیز باید به مهر دیگری از این مجموعه اشاره کرد که در نقش آن مردی بر اریکه‌ای نشسته؛ ۲۹ بالائنه ذوزنقه‌ای شکل، نمایش بدن از روبه‌رو و چهره از نیمرخ کاملاً برای ما آشناست (تصویر ۳ ب). چنین ویژگیهایی در نمایش پیکر آدمی کمابیش بر دیگر مهرهای گورستان ب نیز دیده می‌شود. ۳۰

علاوه بر سفالینه‌ها و مهرها، تجسم و ترسیم پیکر آدمی بنا بر شش تصویری سیلک ۶، اخیراً روی آجرهای متقوش مربوط به «سازۀ بزرگ» نیز یافت شده. گیرشمن هم تعدادی از این آجرها که خود آنها را «آجرنما» (Briques de revêtement) می‌خواند یافته بود. البته در میان نقوش آنها نقش انسانی دیده نمی‌شد، ولی سال گذشته گروه باستان‌شناسان ایرانی تعدادی دیگر از چنین آجرهایی یافت که روی آنها پیکره انسانی نقش شده. ۳۱ در کارشهای اخیر بیش از شش قطعه از آجرهای متقوش «سازۀ بزرگ» به دست آمده که روی سه قطعه از آن پیکر آدمی تشخیص داده می‌شود. قطعه نخست (تصویر ۴ الف) ۳۲ نقش مردی را در کنار سه جانور نمایش می‌دهد. بالائنه ذوزنقه‌ای شکل

تصویر ۵. نقش شیر بر سفالینه منقوش از گورستان ب سیلک، موزه هنرهای زیبای نیشن

Fig. 5. Lion design on painted pottery from Sialk necropole B, Boston Museum of Fine Arts (Ghirshman, 1963a, fig. 8)

تصویر ۶. نقش جنگاور بر سفالینه منقوش از گورستان ب سیلک، موزه هنرهای زیبای نیشن

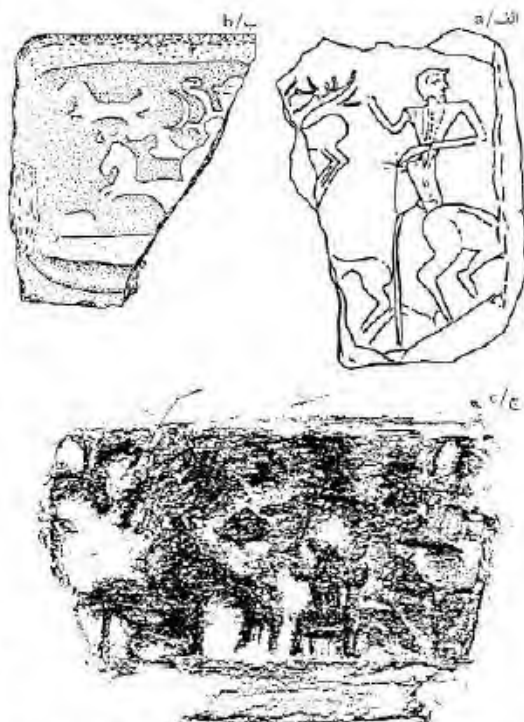
Fig. 6. Warrior design on painted pottery from Sialk necropole B, Boston Museum of Fine Arts (Ghirshman, 1963a, fig. 7)

علاوه بر آن گوشها - سپید بر زمینه سیاه - بی‌نی خمیده، چانه کشیده و بلند (با ریش؟)، گردن افراشته، شانه‌های فراخ و قوی، سینه گشاده، بازوان سبیل، نوع ایستادن یا انحنای نرم زانوان، ترکیب سرو صورت، آرایش موهای سر یا پشت موی بلند بافته شده (و یا شاید او هم سر بندی

حاشیه

37. Yamauchi, 1990, p. 38.

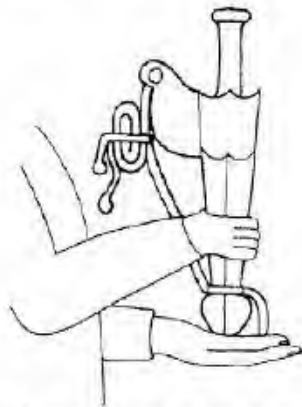
38. Ghirshman, 1963a, pp. 12-13, figs. 7-8, 334; 1963b, p. 250.

تصویر ۴. الف) مرد ایستاده، آجر منقوش، «سازه بزرگ»، سیلک ۶ (نوروززاده چگینی، ۱۳۸۱، لوح ۱، طرح ۴؛ ب) مردی به نیم رخ (تیغی در دست دارد)، آجر منقوش، «سازه بزرگ»، سیلک ۶ (همان، لوح ۲، طرح ۱)؛ ج) مردی نشسته بر اریکه، آجر منقوش، «سازه بزرگ»، سیلک ۶ (همان، لوح ۲، طرح ۳)

Fig. 4. a) Standing figure, impressed brick, "grande construction", Sialk VI (Norouz-Zadeh Chegini, 1381, pl. 1, fig. 4); b) A figure in profile (probably holding a blade), impressed brick, "grande construction", Sialk VI (*Ibid.*, pl. 2, fig. 1); c) Figure on throne, impressed brick, "grande construction", Sialk VI (*Ibid.*, pl. 2, fig. 2)

این ظرف که اکنون در موزه هنرهای زیبای نیشن نگهداری می‌شود، ۲۷ ۱۹ سانتی متر ارتفاع و ۳۰ سانتی متر طول دارد. گیرشمن به قدری از یافتن این سفالینه هیجان زده شده بود که صفحاتی از دو نوشته خود درباره هنر ایران باستان را به معرفی و توصیف آن اختصاص داد. ۲۸ در دو سوی این سفالینه دو صحنه گونه‌گون ترسیم شده. در یک سوی، شیری خُوان (تصویر ۵) و در سوی دیگر جنگاوری تا ین دندان مسلح نیزه‌ای بلند بردست چپ، سبیری مستطیل شکل بردست راست و تیغی در نیام بر کمر نقش شده (تصویر ۶)؛ در اینجا نیز با همان ویژگیها و نشن هنر تصویرگری سیلک ۶ روبه‌رویم؛ بالائنه این جنگاور اگرچه دوزینته‌ای شکل نیست، مربع - مستطیل است، نشانی بدن از روبه‌رو ولی چهره و پاهای او به نیم رخ است. چشمها - و در این مورد

تصویر ۷. آکیناکس در دست فرد چهارم از گروه نمایندگان ماد در پلکان شرقی آپادانای تخت جمشید

Fig. 7. The fourth individual in the Median delegation, eastern stairway of the Apadana (Moorey, 1985, fig. 1.4)

باشد که در منتهای شعری هم به گونه کیناک (*kyrik*) دیده شده،^{۴۰} در معنی شمشیر کوتاه، تیغ، قلم، دشته، خنجر، گزلیک، چنین تیغ کوتاهی ویژه سواران است و نه پیادگان. سواران به دلیل نشستن روی اسب و خم شدن ناتوان نمی‌توانستند شستیری را که پر شال می‌آمد برگیرند و ناچار بودند تیغی کوتاه کنار ران خویش حمل کنند. سواران مادی و سکایی

حاشیه

^{۳۹} نخستین بار گریستن تشخیص داده که نوع نمایش این تیغ مربوط است به آکیناکس، بنابراین در این باب فضل تقدم با اوست:

Ghirshman, 1963a, pp. 12-13; 1963b, p. 251.

اما وی از این اشتباه، استنتاج لازم را به عمل نیاورد و در گاهنگاری خود برای سیلک ۶ تعبیری ندارد.

40. E. F. Schmidt, 1953, *Persepolis In Structures, Reliefs, Inscriptions*, Oriental Institute Publications 68, Chicago: University of Chicago Press, pl. xxvii.

41. *Ibid.*, pl. xxvii.A.

42. *Ibid.*, pl. xxvii.B.

43. *Ibid.*, p. 85.

^{۴۴} برای آکیناکس در منابع یونانی مقدم بنگرید به:

H. Droysen, 1893, "Ακινάκης", *Panlys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft I/1*, ed. by: G. Wissowa et al., cols. 1168-1169.

45. H. G. Liddell, and W. B. Scott, 1979, *An Intermediate Greek-English Lexicon Founded upon the Seventh Edition of Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford: Oxford University Press at the Clarendon Press (1st ed.: 1889), p. 27.

46. W. Hinz, 1975, *Altiranisches Sprachgut der Nebelberlieferungen*, Unter Mitarbeit von P.-M. Berger, G. Korbel, und A. Nippa, *Göttinger Orientforschungen III/3*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, p. 27.

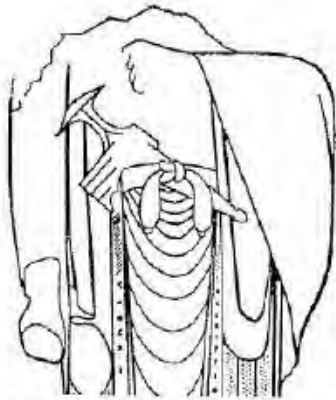
بر سر دارد؟)، برای ما بسیار آشناست، علاوه بر آن نقش این جنگاور ویژگیهای دیگری هم دارد؛ گردن او با دو خط افقی به موازات هم به سه بخش سپید در زمینه سیاه تقسیم شده، که شاید نمایش ابتدایی گردنبندی باشد. بالابوش (پیراهن) وی تنگ و چسبان نقش و با شش خط عمودی به موازات هم به فواصل معین تزیین شده؛ شلوار و کفش یا پای‌پوش وی (او برهنه یا نیست) با خطوط نویر ساده‌ای نشان داده شده (بنگرید به پشت جلد همین شماره).

اما در نقش این جنگاور سیلکی از همه مهم‌تر همان تیغ کوتاهی است، با دسته گرد در نیام، که بر کمر دارد. نوع نمایش این تیغ و نیام آن به گونه‌ای خاص و مؤکداً یادآور تیغ و نیامهای آشنای جهان ایرانی سده‌های هشت تا چهارم ق م است. نیامی کوتاه که تیغی کوتاه را در خود جای می‌داده، و با نیامهای رابطه معمولی متفاوت بوده، در بخش بالایی تکه‌ای تزیینی یا حالتی قوس‌دار و بیس (ریبا بدان افزوده شده، این همان تیغ و نیامی است که نوشته‌های یونانی نامش را برابمان نگه داشته‌اند؛ آکیناکس (*Ακινάκης*)^{۴۱}.

آکیناکس: تیغ مادی

نقش برجسته‌های پلکانهای شمالی و شرقی گاخ آپادانای تخت جمشید، سف به اصطلاح باج‌آوران، آینه تمام‌نمای مشرق‌زمین ایرانی شده روزگار هخامنشیان در سده‌های ششم تا چهارم ق م است. در این نقوش مردمان تابع شاهنشاهی هخامنشی هر یک با ویژگیهای نومنگارانه خود با دقت کم‌نظیر در جزئیات، نقش شده‌اند؛ این مردمان که هر یک گزیده‌ترین پیشکش سرزمین خویش را به پیشگاه شاهنشاه می‌آوردند، در جامه خود، با آرایش چهره و اندام خود تصویر شده‌اند و ویژگیهای بومی خود را به نمایش می‌نهند؛ از این روست که پژوهش در این نقش برجسته‌ها متضمن آگاهیهای ارزشمندی در مورد خصیصه‌های هنری، قومی و فرهنگی مردمان شرق نزدیک در آن روزگار است.

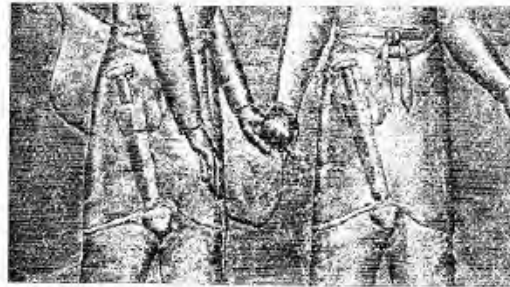
مادان، در فهرست این مردمان، و هم در صف باج‌آوران در آپادانا، نخستین‌اند.^{۴۲} بخشهای بالایی نقش گروه نمایندگان مادی در پلکان شمالی متأسفانه مفقود شده، اما از بخش پایینی نقش که به جای مانده معلوم است که آنان با خویش از آسیای نواده مادستان هم به ارمغان می‌آورده‌اند.^{۴۳} نقش این گروه تدفیر نمایندگان در پلکان شرقی سالم مانده و کامل است، اما به همراه خویش اسبی ندارند^{۴۴} و حاجبی پارسی آنها را راهنمایی می‌کند.^{۴۵} در میان این نه تن، چهارمی تیغ کوتاهی به ارمغان می‌آورد و آن را با دو دست به حالتی نمایش گرفته و عرضه می‌کند (تصویر ۷)؛ این تیغ را تقریباً همه مادهای نگاره‌های تخت جمشید، به ویژه نجبا، بر کمر دارند، البته به غیر از همین گروه نمایندگان در آپادانا. این تیغ مشخصه مادان و دیگر ایرانیان مادی‌نبار است. در تخت جمشید است و همان است که یونانیان (مثلاً کسینون، کورو آتاباسیس، کتاب یکم، باب دوم، بند ۲۷ و با هروتیس، تاریخ، کتاب سوم، بند ۱۱۸ و ۱۲۸) آن را «تیغ مادی»، آکیناکس، می‌خوانند.^{۴۶} آکیناکس (*Ακινάκης*) را در نوشته‌های کهن یونانی وام‌واژه‌ای ایرانی شمرده‌اند،^{۴۷} که ریشه ایرانی آن قاعدتاً باید «آکیناک» (**akina-ka*)

تصویر ۹. نمایش قند یارسی بر شال داریوش بزرگ، تندیس از شوش، موزی ملی ایران

Fig. 9. The Persian dagger on Darius's belt, Susa, Iran National Museum (Matheson, 1972, p. 36)

پارسیها چنین تیغی به میان نمی‌بستند که رسمی دیگر داشتند که سزاست آن را عیلامی - پارسی بخوانیم: شمشیر ایرانیان عیلامی ماب جنوبی چنین شمشیری در آبادانا و دیگر جایهای تخت جمشید هرگز بر کمر ایرانیان سوارکار نیامده است. این شمشیر در پرتال نهاده می‌شده چونان که در تندیس داریوش بزرگ از شوش هم دیده می‌شود (تصویر ۹). در آبادانا، در میان باج‌آوران، سومین نفر از گروه نمایندگان عیلامیان (شوشیان خوزیان) با خود دو شمشیر عیلامی - پارسی به ارمغان می‌آورد.^{۴۹} در تخت جمشید تمامی نگهبانان مادی - و هم حاجبان مادی گروههای نمایندگان در آبادانا و حتی قعان مادی - با خویش آکیناکس دارند: در صفحه مرکزی نمای راهپله شرقی آبادانا آنجا که نگهبانان مادی و پارسی یکی در میان کنار هم ایستاده‌اند، در سمت چپ صحنه که نگهبانان روی به راست کرده‌اند، پشت سیر پارسیها و در سمت راست صحنه که نگهبانان روی به چپ کرده‌اند، روی سپرشان نمایان است: چون پارسیها سیر را به دست چپ و نیزه را بر دست راست می‌گرفته‌اند و در مقابل مادان، در سمت چپ صحنه که نگهبانان روی به راست دارند، آکیناکس بر کمر آنان دیده می‌شود، اما در سمت راست صحنه که نگهبانان روی به چپ دارند و سمت چپ بدیشان دیده می‌شود آکیناکس بر کمر آنان دیده نمی‌شود، چون که مادها آکیناکس را بر ران راست می‌بستند.^{۵۰} بدین سان در تمامی دیگر جایهای آبادانا و هم

تصویر ۸. تخت جمشید، یلکان شرقی آبادانا، گروه نمایندگان سکایان، نمایش جزئیات بستن آکیناکس

Fig. 8. Persepolis, eastern stairway, the Scythian delegation, details of the akinaes fastened (Ghirshman, 1963a, fig. 232)

آکیناکس را در نیامی مزیمن، نه چندان محکم به کمر می‌بستند تا بر ران راست آویخته شود. نوک نیام را هم طبق معمول با تسمه‌ای به دور ران راست می‌بستند (تصویر ۸)، که نوع بستن چنین نیامی را نزد مادان و سکایان نمایش می‌دهد). این تیغ به راحتی با یک دست از نیام کشیده می‌شد.^{۴۷}

آکیناکس در نگاره‌های تخت جمشید و در روزگار هخامنشیان، تیغ اخص مادان و دیگر سوارکاران ایرانی شمالی و په‌ویژه سکایان است؛ چونان که به‌درستی نمی‌دانیم این تیغ را باید مادی - سکایی بخوانیم یا سکایی - مادی یا هر دو. نمی‌دانیم که این تیغ را مادان از سکایان به عاریت گرفتند یا سکایان از مادان؛ گویا باید چنین پنداشت که این تیغ از آن هر دو این مردمان بوده است. بیشتر گفتم که نام آکیناکس را نشانه‌های یونانی برای ما نگاه داشته‌اند. یونانیان نخست با چنین تیغی از طریق همسایگان سکایی خویش آشنا شدند، پس آن را «تیغ سکایی» پنداشتند؛ و آنگاه که یونانیان با مادان و هخامنشیان هم برخورد پیدا کردند دانستند که این تیغ از آن مادان هم هست و شاید حتی بیشتر از آن آنان است، پس آن را «تیغ مادی» گشتند.^{۴۸}

در واقع چنین به نظر می‌آید که در جهان ایرانی در سده‌های نخست هزاره یکم ق م دو سنت موازی به میان بستن آکیناکس وجود داشته، دو سنت مربوط به هم متفاوت با هم: (۱) «سنت غربی - سکایی» یا سنت غربی قدیم از آن سکاهای اروپایی و (۲) «سنت شرقی - مادی» یا سنت شرقی قدیم از آن مادهای شرقی؛ گویا این دو سنت در دوره بلافاصله پیش از شاهنشاهی هخامنشی - دوره ماد - با آمدن مادان به ایران غربی و تیزی از آن، با یورش سکایان به مادستان در این ناحیه به هم می‌آمیزد و سنتی مشترک (سنت مادی - سکایی) پدید می‌آورد، سنتی که سزاست در قیاس با سنت شرقی قدیم که مادی صرف است و در مقابل و تعامل با سنت غربی قدیم که سکایی صرف است، سنت شرقی - غربی جدید یا «سنت غربی - مادی» هم خوانده شود؛ این سنت سپس به دیگر سوارکاران ایرانی، از جمله پارسیها، به میراث می‌رسد و در نهایت دوره هخامنشیان پارسی اوج اعتلای هنری آن است. به هر روی می‌دانیم که

حاشیه
47. A. Sh. Shahbazi, 1986, "Army: Pre-Islamic Iran", *Encyclopedia Iranica* 11/5, p. 490.

48. در باب رواج آن تیغ در میان مادان و هخامنشیان بنگرید به: L. Trümpelmann, 1988, "Zur Herkunft von Modern und Persern", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* XXI, pp. 79-90.

49. Schmidt, 1953, pl. xxviii.B

50. *Ibid.*, pl. xxii; Ghirshman, 1963a, fig. 211, pp. 162-163.

تصویر ۱۲. تخت جمشید، پلکان شرقی آپادانا، گروه نمایندگان سکاکی
Fig. 12. Persepolis, eastern stairway of the Apadana, the Scythian delegation (Trümpelmann, 1988, Abb. 10)

تصویر ۱۰. تخت جمشید، پلکان شرقی آپادانا، گروه نمایندگان سغدی
Fig. 10. Persepolis, eastern stairway of the Apadana, the Sogdian delegation (Trümpelmann, 1988, Abb. 11)

مادی راهنمایی می‌کند و دومین آنان یا خود آکیناکسی (احتمالاً از سنت شرقی-مادی) پیشکش آورده^{۵۲} در پلکان شرقی، آنان روی به سمت راست دارند و تیغ حاجب مادیشان آشکارا دیده می‌شود، ولی تیغهای خودشان در زیر ردای بلندشان پنهان است و فقط انتهای آن نمایان شده؛ در این مجلس نیام تیغی که سغدیان به ارمغان می‌آورند از رو نمایش داده شده و معلوم است که تزئیناتی داشته (تصویر ۱۱الف)، هرچند که این تیغ در مقایسه با تیغ حاجب مادی همین گروه اندکی خشن‌تر، درست‌تر و زخمی‌تر به نظر می‌رسد و گویا آن ظرافت تیغ مادی اصیل (از سنت غربی-مادی) را نداشته^{۵۳} در پلکان شمالی سغدیانی که نقششان محفوظ مانده رو به چپ دارند و این بار چون فرد آورنده آکیناکس از پهلوی چپ نمایش داده شده، پشت نیام تیغی که در دست دارد نمایان است (تصویر ۱۱ب)^{۵۴} و معلوم می‌شود که پشت نیام تزئینی نداشته و فقط وجود تیغ در نیام دیده می‌شود.^{۵۵}

از میان گروههای نمایندگان در صف باج‌آوران پلکان آپادانا، گروه یازدهم، از سکاکیان (گویا سکاکیان نیز خود) هستند و جالب است که همه بر کمر آکیناکس دارند.^{۵۶} در پلکان شرقی این گروه نمایندگی و حاجب مادیشان روی به راست دارند (تصویر ۱۲)، و چمبلی بر زان راست خود آکیناکس بستند و این یکی از دو موردی است که همگی یک گروه نمایندگی، مسلح‌اند (گروه دیگر سغدی‌اند). شاید این نشان اهمیتی باشد که سکاکیان - و هم مادان - برای آکیناکس همچون سلاحی یا مشخصه قومی خود، فائل می‌شده‌اند. با تکیه بر نگاره‌های تخت جمشید می‌توانیم بگوییم که داشتن و بستن چنین تیغی علاوه بر مادان و سکاکیان برای دیگر ایرانیان و حتی خاندان هخامنشیان پارسی نیز امتیازی به شمار می‌آمده. این مطلب را از بررسی نقش برجسته‌های دوگانه معروف خزانه تخت جمشید درمی‌یابیم.

حاشیه

51. G. Walser, 1966, *Die Völkerschaften auf dem Relief von Persepolis. Historische Studien über den sogenannten Tributzug an den Apadonatreppe*, Teheraner Forschungen II, Berlin, pl. xxxi.

52. *Ibid.*, pl. xxxiv.

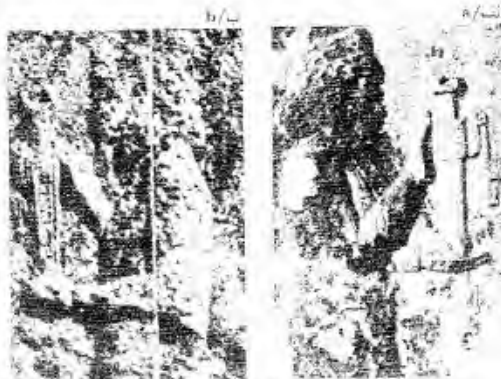
53. Schmidt, 1953, pl. xlii.

54. *Ibid.*, pl. xlii.B.

55. *Ibid.*, pl. xlii.A.

56. Walser, 1966, pl. lxi.

57. Schmidt, 1953, pl. xxxvii.A-B; Walser, 1966, pl. xviii.

تصویر ۱۱. الف) تخت جمشید، پلکان شرقی آپادانا، گروه نمایندگان سغدی، آورنده آکیناکس؛ ب) تخت جمشید، پلکان شمالی آپادانا، گروه نمایندگان سغدی، آورنده آکیناکس
Fig. 11. a) Persepolis, eastern stairway of the Apadana, the Sogdian delegation carrying the akinakes (Schmidt, 1953, pl. xxviii. B.); b) Persepolis, northern stairway of the Apadana, the Sogdian delegation carrying the akinakes (*Ibid.*, pl. xxviii. A)

تخت جمشید، هر آن جا که نقش مادان و مغان از سنت راست بدن نمایش داده شده، تیغی که با خویشتن دارند آشکار است.

در این میان مسئله پشت و روی نیام آکیناکس هم شاید بسیار مهم باشد؛ چونان که می‌دانیم این نیام را بسی ارج می‌نهادند و در نزدین آن می‌کوشیدند؛ اما فقط رویه آن را مزین می‌کرده‌اند چون در معرض دید قرار داشته و پشت آن احتمالاً بسیار ساده‌تر بوده، گفتیم که در پلکان شرقی آپادانا در گروه نمایندگان مادستان چهارمین نفر با خویشتن آکیناکسی (احتمالاً از سنت غربی-مادی) به ارمغان می‌آورد،^{۵۷} که از رو تصویر شده و نوع تزئین پشت آن مشخص نیست.^{۵۸} همان‌گونه که بیشتر گفتیم در پلکان شمالی آپادانا مجلسی که گروه نمایندگان مادستان را نشان می‌دهد بسیار لطیفه دیده و بخش زیرین نقوش آن منقود و مخدوش شده و معلوم نیست که نقش فرد آورنده آکیناکس حک شده بوده یا نه. و بدین ترتیب نمی‌توانیم بدانیم که پشت نیام مادی پیشکشی او چگونه بوده، اما در همان جا، گروه هفدهم در صف باج‌آوران سغدیان (یا خوارزمیان) هستند (تصویر ۱۰). آنان را که پنج نفرند، حاجبی

تصویر ۱۴. تخت جمشید، خزانه، رواق شرقی، بازسازی نقش برجسته
Fig. 14. Persepolis, the eastern portico of the Treasury, relief reconstructed (Tilia, 1972, fig. 3)

دید که گاه با آن شاهنشاه پارسی یهلو می‌زنند، به‌ویژه دو تیغ کوتاه زرین پس زیبا که به قولی در همدان (خگستان باستان، پایتخت مادان) به‌دست آمده و اکنون یکی در موزه ملی ایران و نمونه مشابه آن در موزه متروپولیتن نیویورک است (تصویر ۱۵).^{۶۲} همچنین گمان می‌برم که تیغ کوتاه و زرین گنجینه کلاردشت را بتوان آکیناکس خواند (تصویر ۱۶).^{۶۳} نیز در گنجینه آمودریا (جیحون) نیامی زرین وجود دارد (تصویر ۱۷) که شش نمونه‌ای از هنر ماد شناخته شده.^{۶۴} همچنین

تصویر ۱۳. آکیناکس و نیام آن، خزانه تخت جمشید، موزه ملی ایران
Fig. 13. Akinakes and its scabbard, the Persepolis Treasury, Iran National Museum (Porada, 1965, fig. 70)

حاشیه

58. A. B. Tilia, 1972, *Studies and Restorations at Persepolis and other Sites of Fars*, vol. I, IsMEO, Reports and Memoires XVI, Roma, fig. 3.

59. Schmidt, 1953, pl. cxix-cxxi.

60. *Ibid.*, pl. cxx.

61. *Ibid.*, pl. cxxii-cxxiii.

۶۲. برای تیغ کوتاه زرین موزه ملی ایران نگه‌دارد.
Ghirshman, 1963a, fig. 328, p. 267; Culican, 1963, pl. 35.

برای نمونه مشابه آن در متروپولیتن نیویورک:

Porada, 1965, pl. 47.

۶۳. گیرشمن رسماً آن را نمونه‌ای از هنر ماد معرفی می‌کند.

Ghirshman, 1963a, fig. 129, p. 97.

در باب تاریخ‌گذاری فرهنگ و هنر کالاهای جنوب دریای خزر در عصر آهن دیدگاه‌های متنوعی وجود دارد، به هر روی این نگارنده، به‌گاه‌گذاری گیرشمن تمایل دارد و فرهنگ و شناسی هنری مارلیک را در عصر آهن ۳ (۸۰۰ تا ۵۵۰ ق.م) تاریخ‌گذاری می‌کند و آن را باره‌ای از هنر گسترده دوره ماد می‌داند. همچنین بگریه به: مهرداد ملک‌زاده، ۱۳۷۳، «دانه‌به: شاه‌کشیشی در سرزمین ماد بزرگ و شاهکارهای هنری مارلیک»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، پیاپی ۱۶، ص ۱۲-۱۸.

64. O. M. Dalton, 1905, *The Treasure of the Oxus with other Examples of Early Oriental Metalwork* (2nd ed.: 1926, 3rd ed., revised by R. D. Barnett: 1964), London, no. 22. R. D. Barnett, 1962, "Median Art", *Iranica Antiqua II*, pp. 78-80, pl. iii.

Idem, 1968, "The Art of Bactria and the Treasure of the Oxus", *Mélanges Ghirshman III, Iranica Antiqua VIII*, pp. 38-39, pl. v.1-2.

از این دو نقش یکی اینک در موزه ایران باستان محفوظ است و دیگری هنوز در محل باقی مانده، گویا در آغاز اینها نه در خزانه که در نمای صحنه مرکزی پلکانهای شرقی و شمالی آبادان کار گذاشته و بعدها بنا به دلایلی به خزانه منتقل شده‌اند.^{۵۸} در این دو نقش برجسته، شاهنشاه هخامنشی (به گمانی داریوش بزرگ) را نشسته بر آریکه می‌بینیم در حالی که به ترتیب در پشت سر وی ولیعهد (به گمانی خشایارشا)، بزرگ مغان و اسلحه‌دار شاه و سپس دو نگهبان نیزه‌دار ایستاده‌اند، رویه روی شاهنشاه بزرگ‌زاده‌ای مادی به حالت احترام، کرنش کرده و پشت سر وی نیز دو نگهبان نیزه‌دار ایستاده‌اند. هر دو نقش عیناً مانند یکدیگر است. فقط در یکی شاهنشاه رویه راست نشسته و در دیگری رویه چپ. در نقشی که اکنون در موزه ایران باستان است، و در اصل در رواق جنوبی خزانه نهاده شده بوده،^{۵۹} شاهنشاه رویه راست دارد و به تیغ آن اسلحه‌دار شاهی هم از یهلوئی راست نمایش داده شده. اسلحه‌دار با خویش سه سلاح ویژه شاهنشاه را حمل می‌کند: کمانی بر دوش، تیری در دست و تیغی در نیام بر کمر دارد. این تیغ از زیباترین آکیناکسهای است که در نگاره‌های دوره هخامنشی تصویر شده، با جزئیاتی واقعاً بی‌مانند (تصویر ۱۳).^{۶۰} می‌بینیم که شاهنشاه هخامنشی پارسی ترجیح داده که در مجلس بار عام خویش داشتن تیغی مادی را با نیامی آراسته به رخ بکشد. در نمونه نظیر این نقش که بر جای اصلی خود در رواق شرقی خزانه تخت جمشید باقی گذاشته شده،^{۶۱} تیغ و نیامی را که بزرگ‌زاده مادی بر آن راست بسته می‌بینیم (تصویر ۱۴): آکیناکسی ظریف که البته به هیچ روی با آن شاهنشاه قابل قیاس نیست. اما در میان یافته‌های باستان‌شناختی می‌توان تیغ و نیامهایی را

تصویر ۱۷. (راست) نیام زرین آکیناکس، گنجینه آمودریا (جیحون)، "دوره ماد"، موزه بریتانیا

تصویر ۱۸. (چپ) نیام آکیناکس از عاج، تفت سنگین

Fig. 17. (Right) Gold scabbard of an akinakes, the Oxus Treasure, "Median Period", the British Museum (Ghirshman, 1963a, fig. 118)

Fig. 18. (Left) Ivory akinakes scabbard, Takt-i Sangin (Frye, 1998, fig. 3)

۵۸۵ ق.م).^{۶۵} چنین تندریهایی فاعداً باید عکس‌العالمی به حق را برمی‌انگشت، اما متأسفانه واکنشی صرفاً منفی به بار آمد؛ به جای آنکه به رد، و حک و اصلاح آن تندریها پرداخته شود، اصل ماجرا بی‌اعتبار جلوه داده شد و گفته شد که این تیغ و نیامها را سکاها یا پذیرش نقش‌مایه‌های اورارتویی و با برعکس اورارتویان یا پذیرش نقش‌مایه‌های سکایی ساخته‌اند و

حاشیه

65. R. N. Frye, 1998, *The Heritage of Central Asia. From Antiquity to the Turkish Expansion*, Princeton Series on the Middle East, Princeton: Markus Wiener Publishers, p. 84, fig. 3.

66. Barnett, 1962, pp. 80-91, pls. v-vi.

برای دیدگاههای دیگر، بسجید یا
A. Farkas, 1969, "The Horse and Rider in Achaemenid Art", *Persica IV*, pp. 67.

67. Ghirshman, 1963a, pp. 90ff., figs. 118, 365, 463; Culican, 1965, p. 140; Porada, 1965, pp. 140-141; Farkas, 1969, pp. 69ff.

68. Barnett, 1962, p. 79.

69. M. Van Loon, 1966, *Uranian Art, its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Istanbul, p. 178.

تصویر ۱۵. (راست) تیغ کوتاه زرین (آکیناکس؟)، همدان، سده ۶ ق.م، موزه ملی ایران

تصویر ۱۶. (چپ) تیغ کوتاه زرین (آکیناکس؟)، گنجینه کلاردشت، "دوره ماد"، موزه ملی ایران

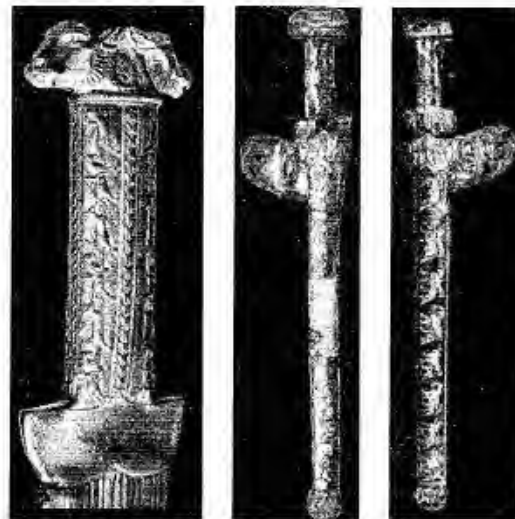
Fig. 15. (Right) Gold dagger (akinakes?) attributed to Hamadan, 6th century B.C.E., Iran National Museum (Ghirshman 1963a, fig. 328)

Fig. 16. (Left) Gold dagger (akinakes?) the Kelardasht Treasure, "Median Period", Iran National Museum (Ghirshman, 1963a, fig. 129)

در کاوشهای تخت سنگین در تاجیکستان نمونه‌ای از این نیام از عاج به دست آمده (تصویر ۱۸).^{۶۶} که شاید به سده پنجم ق.م تاریخ‌گذاری شود؛ این دو نیام به سرزمینهای فراسوی شرق دریای مازندران مربوط‌اند. از سرزمینهای غرب و شمال غرب دریای مازندران، از قلعه‌ها تا دریای سیاه نیز در گنجینه‌های کیرمس (تصویر ۱۹)، ملگانیف (تصویر ۲۰) و چرتوملیک (تصویر ۲۱) نمونه‌هایی از این تیغ و نیامهایی زرین وجود دارد؛ این مجموعه تیغ و نیامها را نیز بخشی از هنر ماد معرفی کرده‌اند.^{۶۷} برداشت را بسیاری از پژوهشگران دیگر با اندکی جرح و تعدیل پذیرفته‌اند.^{۶۸}

اگر شاهنشاه هخامنشی می‌توانسته چنان نیام زیبایی را که در نقش خزانه دیده می‌شود، برای تیغ مادی خویش داشته باشد، خود بزرگان و سپاهیان مادی شایسته کدام نیامها بودند؟ ریچارد بارنت در برابر این پرسش وسوسه‌انگیز مقاومتی نکرد. وی چنین عنوان کرد که نیام زرین گنجینه آمودریا (جیحون) فقط زینده ارشنی‌زنیگ (آستواگس، ایشتوویگو) واپسین شهریار مادان (۵۸۵ تا ۵۵۰ ق.م) بود، و سوارکار روی آن هم خود شاهنشاه ماد است.^{۶۹} ژن‌لون پا را فراتر گذاشت و نوشت که سوارکار روی آن نیام شخص ارشنی‌زنیگ نیست که پدر اوست: هوخشتر (کواکسارس) شاهنشاه بزرگ ماد (۶۲۵ تا

به هر روی با دستبازی سکاها و کیرمان و دیگر ایرانیان سوارکار شمالی) مسخر و منهدم شد. شمشیری آهنی یافت شده که قبضه آن به شکل حرف تی بزرگ لاتین (T) و شیهه قبضه رابیع آکیناکس است.^{۷۰} با آنکه بهترین نمونه از سنت شرقی - مادی، نیام زرین گنجینه آمودریا (جیحون) است و منسوب به شرق ایران، مشکل بتوان ریشه آن را صرفاً به شن خالص هنری ایران شرقی محدود و منحصر کرد. روشن است که نقش مایه‌های این نیام بیشتر با مایه‌های فرهنگی و هنری آسیای غربی قرابت دارد تا با آسیای مرکزی. گویا بتوان برای سربویش بلند سواران متقوش بر این نیام، به‌رغم گفته پارتس،^{۷۱} اصلی آشوری بازجست (تصویر ۲۲): این سربویش احتمالاً به‌مانند سربویش گروه چهارم (گویا هراتیان) یا بیشتر به‌مانند سربویش گروه هفتم (گویا رخیان) از نمایندگان در پلکانهای آباداناست، که هر دو قوم از ساکنان ایران شرقی‌اند.^{۷۲} دیدیم که گروه هفدهم نمایندگان در پلکانهای آبادان، سغدیان (یا خوارزمیان)، آکیناکسی را از سنت شرقی - مادی پیشکش می‌آوردند که کسی با شکل رابیع غربی آن متفاوت است. و از جمله آن تفاوتها باید به شکل قبضه تیغ اشاره کرد که تابیده شده و به شکل هلال یا قوس درونی است.^{۷۳} چنین قبضه‌هایی از سنت غربی - سکایی از گورهای سکاها در جنوب روسیه هم گزارش شده.^{۷۴} بنابراین می‌بینیم که ماحصل دو سنت غربی - سکایی و شرقی - مادی چگونه در جزئیات هم به‌مانند یکدیگر است. تیغ و نیامهای زرین غربی - مادی گنجینه‌های کیرمیس، بلگانف، و چرتوملیک نیز به همین دوره تاریخ‌گذاری

تصویر ۱۹. (راست) آکیناکس و نیام زرین آن، گنجینه کیرمیس، "دوره مادی"، موزه ارمیتاژ

تصویر ۲۰. (وسط) آکیناکس و نیام زرین آن، گنجینه بلگانف، "دوره مادی"، موزه ارمیتاژ

تصویر ۲۱. (چپ) قبضه زرین آکیناکس، گنجینه چرتوملیک، "دوره مادی"، موزه ارمیتاژ

Fig. 19. (Right) Akinakes with gold scabbard, the Kelermes Treasure, "Median Period", Hermitage Museum (Ghirshman, 1963a, fig. 365)

Fig. 20. (Middle) Akinakes with gold scabbard, the Melganov Treasure, "Median Period", Hermitage Museum (Barnett, 1962, pl. vi)

Fig. 21. (Left) Gold akinakes hilt, the Chertomlik Treasure, "Median Period", Hermitage Museum (Ghirshman, 1963a, fig. 463)

مادان در این میان هیچ‌کاره بوده‌اند.^{۷۵} این البته یکسوزنگری محض است؛ همین که نمی‌توانیم بگوییم هنرمند سکایی نقش مایه اورارتویی را به عاریت گرفته یا بالعکس خود نشان می‌دهد قضیه چیز دیگری است. شاید دقت بیشتر در آثار هنری اورارتویی و سکایی به ما نشان دهد که از آن هر دو در این تیغ و نیامها نشانی هست، اما آن سبک هنری که بر آن اساس این تیغ و نیامها را آفریده‌اند نه فقط اورارتویی است و نه فقط سکایی. چیزی است میان آن دو و تلفیقی است ایرانی (مادی، هخامنشی و ...) از بسیاری عناصر هنری آسیای غربی در نیمه نخست هزاره یکم ق.م.^{۷۶} داده‌های باستان‌شناختی نشان از آن دارد که آکیناکس از آن هر دو قوم مادی و سکایی بوده.^{۷۷} نمونه‌های قدیم‌تر از سنت غربی - سکایی آکیناکسهایی است با نیغه آهنی و نیام آراسته که در گورهای فرهنگ کویان در قفقاز یافت شده و به سده هشتم و آغاز سده هفتم ق.م تاریخ‌گذاری می‌شود.^{۷۸} نیز در کاوشهای باستان‌شناختی شهر اورارتویی کارمیر بلور، که حوالی ۵۹۰ ق.م به گمان ما به دست سپاهیان مادی (و

حاشیه

70. O. W. Muscarella, 1987, "Median Art and Medizing Scholarship", *Journal of Near Eastern Studies* XLVI/2, pp. 117-119.

دیدگاههای دیگری را در مقاله بلند جنیتو می‌یابید:
B. Genito, 1986, "The Medes: A Reassessment of the Archaeological Evidence", *East and West* XXXVI/1-3, pp. 15, 21, note 27

71. E. Akurgal, 1968, *Urartäische und altiranische Kunstzentren*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VI. Seri no. IX, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, pp. 81-125, esp. 120ff

۷۲. هر چند که پارسیها نیز خود تباری شمالی دارند اما شاید همان‌گونه که گفتیم آنان این تیغ و نیام را از مادها وام گرفته باشند

73. B. V. Tekhiv, 1980, *Skifi i Tsentralnii Kavkas v VII-VI vv*, Moskva, figs. 12, 14.

74. B. B. Piotrovsky, 1973, *Kavkazskii Blizn*, Leningrad, pl. III.

75. Barnett, 1962, p. 79.

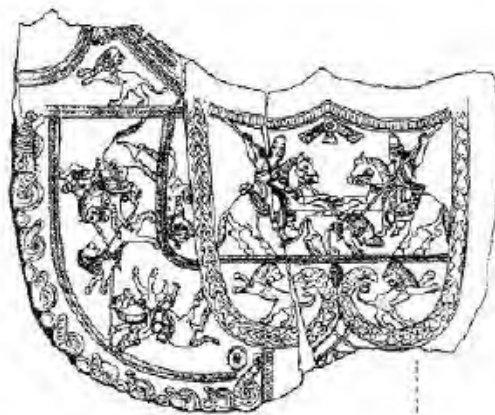
76. P. R. S. Moorey, 1985, "The Iranian Contribution to Achaemenid Material Culture", *Iran* XXIII, p. 23.

77. Schmidt, 1953, pl. xliii.

78. E. H. Minns, 1913, *Scythians and Greeks, A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge, figs. 169-171.

تصویر ۲۳. اسلحه‌دار شاه، خزانه تخت جمشید، موزه ملی ایران
Fig. 23. The King's arms-bearer, the Persepolis Treasury, Iran National Museum (Moorey, 1985, fig. 3)

تصویر ۲۲. جزئیات تزئین بخش بالایی نیام زرین گنجینه آمودریا
Fig. 22. Details of the upper part of the gold scabbard in the Oxus Treasure (Moorey, 1985, fig. 4)

۶۵۳ تا ۶۲۵ ق.م) در آنجا استیلا پیدا کردند. بنابراین پس‌زمینه ورود و حضور مادان و سکایان در ایران غربی با هم کلاً متفاوت است.^{۸۱} بر روشن است که تیغ و نیام مادی در آسیای غربی ناز و آوری به شمار می‌آمده که فقط در عصر آهن ۳ و آغاز عصر آهن ۴ (دوره هخامنشی) در میان داده‌های باستان‌شناختی و تاریخ هنری دیده می‌شود. گفتیم قداره و قمره پارسی، چونان که در نگاره‌های تخت جمشید و دیگر جایها به نمایش درآمده، بسیار به شمشیرهای عصر آهن ۱ و عصر آهن ۲ در فرهنگ مغرب‌رئوسانی مانند است و نه به آکیناکس.^{۸۲} باید توجه داشت که پژوهشهای باستان‌شناختی و تاریخ هنر برای ارائه پاسخی قاطع و صریح در باب ریشه و پیشینه تیغ مادی هنوز ناکافی است.^{۸۳} و باید به یاد داشت که در هیچ یک از کالوها در ایران غربی شمشیری به‌مانند آکیناکس که به عصر آهن ۱ و ۲ تاریخ‌گذاری شود یافت نشده و تیغ و نیام مادی فقط در عصر آهن ۳ و ۴ در ایران پدیدار شده. پس باید که خاستگاه این تیغ و نیام را در جایی دیگر، جایی

می‌شوند.^{۸۴} و سبکی هنری را نشان می‌دهند که تیغ و نیام نقش خزانه تخت جمشید نهایت اوج و اعتلای آن است.

گفتیم که اسلحه‌دار مادی نقش خزانه سه سلاح ویژه را برای شاهنشاه هخامنشی حمل می‌کند (تصویر ۲۲). آن چونان که نشان داده‌اند این هر سه کمان چندتکه یا گریپوس (γρεπυτος)، تبر جنگی یا ساگاريس (σάγαρις)، و تیغ کوتاه یا آکیناکس (ακινάκης) — ریشه شمالی دارد و در آسیای غربی باستان پیشینه‌ای ندارد.^{۸۵} خاستگاه آنها جهان ایرانی دشت‌های پیرامون شرق، شمال و غرب دریای مازندران تا دریای سیاه است، جایی که ایرانیان (مادها و پارسها) از آن برخاستند و راه نجد را در پیش گرفتند، و تورانیان (سکاها، کیمریها، ماساگتها و سریتها) در همه جای آن ماندگار و پراکنده شدند.

آمدن تیغ و نیام مادی به آسیای غربی را می‌باید همزمان با آمدن مادها و پارسها، و سپس سکایان، به فلات ایران دانست که قبلاً پیشینه‌ای از آن در اینجا در دست نیست، اما می‌دانیم که این گروه‌های مردمان خرد از راه‌های یکسانی به فلات ایران راه نیافته‌اند. امروزه گمان می‌کنیم که مادها و پارسها از جایی در تواحی شرقی دریای مازندران، در شمال خراسان بزرگ و قرار دادن به سوی جنوب و غرب به راه افتاده‌اند و پس از ورود به خاک ایران کنونی به موازات رشته کوه‌های البرز از مشرق به سوی مغرب راه جستند و دست آخر در ایران غربی (شمال و جنوب این ناحیه: ماد و پارس بعدها) رحل اقامت افکنده‌اند. اما آمدن و رفتن سکایان داستانی دیگر دارد. گمان می‌بریم که سکایان در اصل در جایی در شمال و شمال غربی دریای مازندران در قفقاز شمالی تا شمال دریای سیاه ساکن بودند و سپس با گشتن از قفقاز به موازات کرانه غربی آن دریا به درون ایران شمالی (آذربایجان و کردستان و ...) آمدند و در دوره‌ای نه چندان بلندمدت موقتاً (حدود

حاشیه

۷۱. در مورد مادی بودن آنها بنگرید به:

Barnett, 1962, pp. 90-91.

برای تاریخ‌گذاری بسجید به:

M. I. Artamonov, 1966, *Sokraishe skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitaza*, Praga, pls. i-ix.

80. Cf. Moorey, 1985, pp. 21-37.

۸۱. از برای درآمدن مادها، پارسها و سکاها به ایران بنگرید به:

Young, 1967, pp. 11-34.

82. L. Vanden Berghe, 1982, *Zuristan*, Gent, figs. 29, 39.

83. Cf. Farkas, 1969, pp. 70-71.

و متنوع، با هم می‌آمیزد و در نهایت فرهنگهای هنری آسیای غربی روزگار هخامنشیان را با تمامی تنوع و تشابه آن پدید می‌آورد. با این وصف و بر خلاف نظر راجر موری^{۸۴} نمی‌توانیم باور کنیم که مادان و به تبع آنان هخامنشیان آکیناکس را از سکایان اخذ کرده باشند بلکه باید پذیرفت که این تیغ و نیام اصلی مشترک در بین اقوام ایرانی‌زبان داشته و نزد مادها از گذشته‌های بسی دورتر هم شناخته شده بوده: دست‌کم از آن هنگام که نقشی از این تیغ در نیام جنگلوری بر سفالینه‌ای از خاک سیلک زده شد.

آکیناکس مادی در سیلک

دیدیم که در سنت تصویرگری سیلک ۶ نقوش اسانی پرشماری دیده نمی‌شود، اما به هر روی یافته‌های ما به قدری کنایات می‌کند تا داده‌هایمان را از میان آنها استخراج و تحلیل کنیم؛ سفالینه متقوسه را از گورستان ب سیلک شناختیم که جنگلوری را نشان می‌دهد با تیغ و نیامی مادی برگز.

نیایش این آکیناکس و نیامش بسی گویاست؛ اگر در کنار آن به نحوه نمایش قبضه دو تیغ دیگر از گورستان ب سیلک که در تکه سفال "رقصنده" تصویر شده بیشتر دقت کنیم (تصویر ۲)، خواهیم توانست نوع این تیغ را بهتر توصیف کنیم. اگر تشخیص ما درست باشد، "رقصنده" در نیام خود نیقی با ویژگیهایی شبیه به آکیناکس سغدیان در آبادانا دارد. این را به‌وضوح از روی انتهای قبضه تیغ وی می‌توان فهمید. در اینجا قبضه این تیغ به طرحی هلالی با قوس درونی یا دایره‌ای توخالی ختم می‌شود که یادآور قبضه تیغ پیشکشی سغدی است که خود می‌تواند به بهترین شکل نمایانگر نوع شرقی آکیناکس باشد. در نیام فرد مقابل "رقصنده" گویا نیقی با قبضه دیگر جای دارد؛ در اینجا قبضه تیغ به طرحی توپر با قوس هلالی بیرونی ختم می‌شود که بسیار شبیه به تیغ کوتاه کلاردشت و تیغ مورد نظر ماست. قبضه این سه تیغ سیلکی با قبضه آکیناکسهای رسی سنت غربی-مادی (نمونه‌های کلریس، بلگائف، و چرتولیک) و هخامنشی (آن‌گونه که در نقش برجسته خزانه تخت جمشید می‌بینیم)، که به طرحی بیخ و تخت ختم می‌شود و سنت شرقی-غربی جدید را نشان می‌دهد، آشکارا متفاوت است. گویا سنت دیرینه‌تری، سنت شرقی-مادی را عرضه می‌کند، سنتی به دیرینگی فرهنگ سیلک ۶.

نکته بسیار مهم دیگر در باب آکیناکس انتهای غلاف است؛ پاشنه نیام آکیناکس نیز نیست و شکل آن از شکل نیغه شمشر تبعیت نمی‌کند، بلکه نوک آن به برجستگی تزیینی قوسی‌شکلی ختم می‌شود. چنین پاشنه نیامی که در نگاره‌های تخت جمشید به‌کرات می‌بینیم

حاشیه

84. Dalton, 1905, nos. 48, 70.

85. E. F. Schmidt, 1970, *Persepolis III: The Royal Tombs and other Monuments*, Oriental Institute Publications 70, Chicago: University of Chicago Press, pp. 180ff.

86. Cf. Moorey, 1985, p. 25.

87. Cf. *Ibid.*, p. 24.

تصویر ۲۴. آکیناکس و نیام آن در بر نیام مادی، لوحه‌های زرین گنجینه آمودر یا، موزه بریتانیا

Fig. 24. Akinakes and its scabbard born by Median Magi, gold sheets in the Oxus Treasure, the British Museum (Dalton, 1905, nos. 48, 70)

غیر از آسیای غربی و در دوره‌ای دیرینه‌تر جست، اما هنوز نمی‌توان گفت که خاستگاه این تیغ دشمنای خراسان بزرگ و فرارودان - موطن نخستین مادها و پارسها - در جانب شرقی دریای مازندران بوده یا موطن سکایان و ... در جانب غربی و شمال غربی آن دریا. حضور گنجینه آمودریا (جیحون) در ایران شرقی که نه فقط در آن نیامی زرین وجود دارد بلکه در لوحه‌های زرین آن هم مکرراً به نقش تیغ و نیام مادی برگز نیام و دیگران برمی‌خوریم (تصویر ۲۴)،^{۸۵} نشان می‌دهد که آکیناکس خاستگاهی مشترک و ریشه واحد ایرانی شمالی شرقی و ایرانی شمالی غربی دارد؛ هم مادی و شرقی، و هم سکایی و غربی است. این واقعیت که سغدیان هم در آبادانا، آکیناکس به پیشکشی می‌آورند خود تأییدی بر این نظر است؛ می‌دانیم که آنان از مردمان ایران شرقی‌اند و این فقط تصادف محض نیست که نام آکیناکس در میان زبانهای ایرانی منحصرأ در نوشته‌های سغدی - به گونه کیناک (*Kynak*) - باقی‌مانده است.

اریک اشمیت^{۸۶} نیز در بررسی اورنگ‌پران نقش برجسته گورهای هخامنشی نقش رستم تیغ مادی را در بر نمایندگان چهارده شهر نشین شاهنشاهی باستان‌شناسی و آنان را چنین دسته‌بندی کرد: ایرانیان شرقی، سکایان اروپایی، سکایان آسیایی، مادهای شرقی و مادهای غربی.^{۸۷} بدین سان می‌بینیم که سوارکاران ایرانی تبار همگی تیغ مادی در برداشته‌اند هم ساکنان شهر نشینهای شرقی، هم سکایان اروپا - آسیایی و هم مادان چه در شرق مادستان و چه در غرب آن. بنابراین بار دیگر تأکید می‌کنیم که دو مکتب جدا اما بسیار نزدیک شرقی و غربی در نگرین ساختاری آکیناکس دخالت داشته. این دو مکتب در خاک مادستان و در بطن آمیزش بزرگ فرهنگی و هنری میان گروههای قومی متعدد

(به غیر از سغدیان) — نیز به طرحی شبیه به حرف تی بزرگ لاتین (T) و پخ و تخت ختم می شود. چنین طرحی در دوره ماد و هخامنشی (عصر آهن ۳ و پس از آن) ابداع شده و پیش از آن سابقه ای ندارد؛ قبضه تیغهای مفرغ لرستانی و بسیاری دیگر جایهای غرب ایران در عصر آهن یا چنین طرحی متفاوت و بسیار ساده و، با قوس نرمی به بیرون، هلالی شکل است.^{۹۱} حد فاصل چنین قبضه ساده ای تا تکامل شکلهای پیچیده قبضه آکیناکسها، قبضه هایی مانند قبضه تیغ زرین کلاردشت و تیغهای مارلیک^{۹۲} است؛ ترکیب قبضه تی (T) شکل با قبضه قوسی و هلالی. دسته دو آکیناکس زرین همدان نیز شاخصه های خود را دارد. روی دسته برجستگیهایی ساخته شده که انگشتان روی آنها استوار شود و به اصطلاح تیغ خوب در دست جا افتد. در واقع گویا روی این دسته ها برای هرچه بهتر گرفته شدن دسته، جای بند انگشتان از پیش تعبیه شده است. چنین ویژگیهایی روی دسته تیغهای قدیمتر عصر آهن ایران غربی و فرهنگ مفرغ لرستانی کمتر دیده می شود، اما در آکیناکس کلاردشت و برخی از تیغهای مارلیک^{۹۳} وجود دارد. تیغه دو آکیناکس زرین همدان نیز شاخصه های خویش را دارد. روی تیغه با خطوط برجسته طولی تقویت شده تا به اندازه کافی محکم باشد؛ این ویژگی هم روی تیغه شمشیرهای قدیمتر عصر آهن غرب ایران و فرهنگ مفرغ لرستانی کمتر دیده می شود، اما در آکیناکس کلاردشت و برخی از تیغهای مارلیک^{۹۴} وجود دارد. با این توصیفها گمان می کنم تیغ مادی جنگاور سیلکی از نظر قبضه، دسته و تیغه قاعداً باید چیزی شبیه به آکیناکس کلاردشت یا برخی از تیغهای مارلیک بوده باشد. حال باید دید که کاوشهای گیرشمن در این باب چه عرضه می کند. گور ۱۵ در گورستان ب سیلک از آن فردی توانگر و ثروتمند بوده، اشیای درون این گور بسیار زیاد و متنوع

حاشیه

۸۸. برای توصیف تاریخ هنری از چنین نمایانهایی بنگرید به: B. Goldman, 1957, "Achaemenian Chapes", *Ara Orientalis* II, pp. 43-54.

R. A. Stucky, 1976, "Archämenidische Ortbänder", *Archäologischer Anzeiger* 1976, pp. 13-23.

۸۹. Walser, 1966, pl. lxxxviii.

۹۰. Ghirshman, 1939, pp. 45-49, pls. xxvi, xcii.

۹۱. و ما یک نیام چوبی آکیناکس را که هم اینک در موزه بریتانیا نگهداری می شود و به قولی از مصر یافت شده، می شناسیم.

Barnett, 1962, pl. ii.C.

۹۲. برای سنجش بنگرید به:

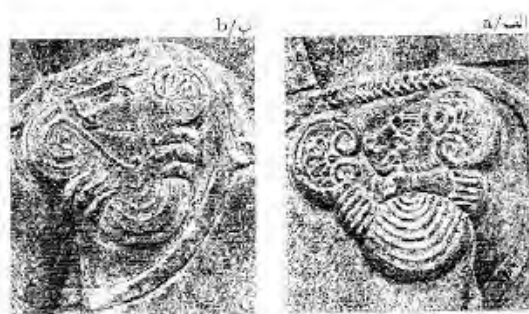
Ghirshman, 1963a, figs. 343-344.

۹۳. E. O. Negahban, 1995, *Weapons from Marlik*, *Archäologische Mitteilungen aus Iran (Ergänzungsband)* XVI, Berlin: Dietrich Reimer Verlag, pp. 37-55, figs. 14-29, 35, pls. iii.35-39, iv.40-51, v.52, 66.

تذکر این نکته لازم است که تاریخ گذاری ما و کاوشگر مارلیک، با هم متفاوت است؛ او فرهنگ مارلیک را خیلی کهنه تر از آن که هست می بیند.

۹۴. *Ibid.*, figs. 25, 28, 29, pls. iii.39, iv.43-51, v.52, 53.

۹۵. *Ibid.*, figs. 11, 15, 16, 20-24, pls. iii.37-39, iv.40-41, 43, v.56-65.

تصویر ۲۵. الف و ب) پاشنه غلابها در تخت جمشید

Fig. 25. a & b) Chapes in Persepolis (Ghirshman, 1963a, figs. 287-288)

(تصویر ۲۵ الف و ب)، عموماً از مفرغ، استخوان، عاج و... ساخته می شده.^{۸۸} چنین توک نیامی بسیار خاص است و نمونه مشابه ندارد. انتهای غلاف تیغ جنگاور سیلکی نیز کاملاً به چنین طرحی شبیه است. توک نیام او گرد و نرم است، گویا هنرمند نقاشی آن اصرار داشته که بر نیامش آکیناکس تأکید کند.

نمایش به میان بستن تیغ و نیام نیز خود جالب توجه است و سنتی کهن را در اسلوب تصویرگری آن عرضه می دارد که پس از آن در نقوش برجسته هخامنشی می بینیم. در هنر تصویرسازی سیلک ۶، که چهره ها را از تیغ می نماید، جنگاور سیلکی رویه راست دارد و بدین ترتیب بخش قوس دار تزیینی نیام در سمت راست و رویه پایین نشان داده شده، و تأکید بر این دارد که آکیناکس بر آن راست بسته شده و این همان رسمی است که در بستن نیام آکیناکسهای تخت جمشید هم به دقت رعایت شده.^{۸۹}

باید دانست که گیرشمن در کاوشهای گورستان ب سیلک اینجا و آنجا رزم افزارهایی از آهن و مفرغ (تیغ و گرز و تبر و نیز و زوین و خدنگ و ناوک و سربیکان و...) یافته بود،^{۹۰} اما در آن میان هیچ نیامی دیده نمی شد. شایسته یادآوری است که نیامها عموماً از مواد پوسیدنی ساخته می شده،^{۹۱} و این مواد غالباً در کاوشهای باستان شناسی به دست نمی آید. آنچه از نیامهای باستانی بر جای می ماند و در کاوشها به دست می آید روکش تزیینی آنهاست که از زیر سیم یا ورقه های دیگر فلزی ساخته و روی جسم نیام الصاق می شده، مانند نیام زرین گنجینه آمودریا (جیحون) و...^{۹۲}

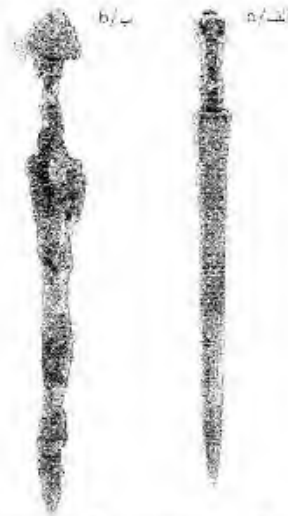
این درست که مهمترین وجه مشخصه آکیناکس نیام شاخص آن است، لیک این تیغ ویژگیهای دیگری نیز دارد. پیشتر دو تیغ زرین همدان را آکیناکس دانستیم. تحلیل شکل شناختی آنها منجر به شناسایی ویژگیهایی تعیین کننده در باستان شناسی تاریخ هنری چنان تیغهایی می شود: (۱) قبضه، (۲) دسته و (۳) تیغه.

(۱) قبضه این دو تیغ و نیز قبضه آکیناکس چرتوملیک به سر دو جانور که پشت به پشت هم داده اند ختم می شود؛ قبضه دو آکیناکس کلیریس و بلگائف، آکیناکسهای الواح زرین گنجینه آمودریا و آکیناکسهای نقوش تخت جمشید چه آن شاهنشاه و چه آن دیگران — مادان و معان و سکا بان

این پرسش بسی روشن است. می‌دانیم که تپه سیلک کاشان در ماد شرقی واقع شده. جغرافیای باستان جملگی سرزمینی را که از شمال شامل سیلک و کاشان امروزی نیز می‌شود، بخشی از مادستان پرفی‌شعردند، ایالت بزرگ پاراثاکین (Παραθακηνή) در شرق خاک ماد به مرکزیت اسفهان کنونی (مثلاً جغرافیای استرابون، در کتابهای دوم، یازدهم، پانزدهم، شانزدهم، بطلمیوس، جغرافیا، کتاب ششم، فصل ۴، بند ۳؛ پلینیوس، کتاب ششم، فصل ۲۷، بند ۳۱ و بسیاری دیگر) آری، اینجا از دیرینه‌ترین ایام بخشی از خاک مادستان بوده و ساکنان آن نیز از مادان بوده‌اند و این حدیثی پس متواتر است؛ هرودوتوس در بند ۱۰۱ از کتاب یکم تواریخ، یکی از شش قبیله مادی را پاراثاکیان (Παραθακηνός) می‌خواند و این قبیله مادی را ساکنان همس ناحیه اسفهان و کاشان می‌شمرند.^{۹۶} اگر گواهی نوشته‌های تاریخی و جغرافیای تاریخی را بپذیریم، خطه کاشان کنونی در نیمه نخست هزاره یکم ق.م پاره‌ای از سرزمین مادان بود. اینان در مسیر کوچ خویش از مرزهای دور شرقی‌ترین به ناحیه سیلک نهاده، در آنجا سکنی گزیده و در تپه جنوبی سیلک روی آثار دوره‌های پیشین تمدنی، دژی بلند بنا کرده بودند. اینان با خویش بسیاری سنن فرهنگی را از آسیای مرکزی به ارمغان آورده بودند و از جمله استفاده از تیغی از آن سوارکاران ایرانی‌تبار را که آکیناکس خوانده می‌شد ...

سخن پایانی

در پایان باید گفت که تاریخ‌گذاری نقش جنگاور سیلکی منوط به باستان‌شناسی آکیناکس اوست و جایگاه این تیغ در مجموعه تیغهای رایج در فرهنگ سیلک ۶. چون دیدیم که در گورستان ب در کنار آکیناکسهای کهنتر شرقی، تیغهای سستی عصر آهن نیز یافت شده، در حقیقت بحث در این باب ما را ناگزیر با بحثی دیگر درباره تیغهای سست و مختلف عصر آهن ایران و به خصوص فرهنگ مفرغ لرستانی و تاریخ‌گذاری بسی پیچیده آنها درگیر می‌کند. چون این تیغها از دید تاریخ هنری به بهترین وجه بررسی، توصیف، طبقه‌بندی و گاهنگاری شده و هر بحثی دیگر در این باره می‌باید با انکا بر پیشینه چنان مباحثی تسوین شود، نوشته ما در اینجا با توجه خاص بدان مباحث منطبق خواهد شد. اعتقاد بر این است که قدیمی‌ترین نمونه‌های تیغهای کوتاه سستی رایج ایران غربی همانهایی است که در سوره شناخته شده و به نیمه نخست سده چهاردهم ق.م تاریخ‌گذاری می‌شود.^{۹۷} از سده دوازدهم ق.م به بعد استفاده از این نوع تیغها در غرب ایران به ویژه آذربایجان و لرستان و آشور رایج شد. بر پاره‌ای از این تیغها نشسته‌هایی به خط مبینی

تصویر ۲۶. الف و ب) دو تیغ از گورستان ب سیلک
Fig. 26. a & b) Two blades from Sialk necropole B (Ghirshman, 1939, pl. xxvi.4 & 8)

است. در این گور شش تیغ کوتاه وجود داشته،^{۹۸} که فقط قبضه یکی از آنها نسبتاً سالم مانده و بر مبنای آن قسمت می‌توان درباره شکل و نوع آن داوری کرد.^{۹۹} این قبضه چهار شبه قبضه‌های کلاردشت و مارلیک است (تصویر ۲۶ ب)؛ دسته بسیار خورده شده و رنگارنگ شده آن هم مانند دسته‌های بسیاری از تیغهای کلاردشت و مارلیک است. تیغه مثالی شکل آن مثل تعداد زیادی از تیغه‌های کلاردشت و مارلیک است که با خطوط برجسته طولی تقویت شده. در گور ۵۲ نیز چنین تیغهای یافت شده.^{۱۰۰} چنین تیغهایی را شاید بتوان نمونه‌های کهنتر آکیناکس از سمت شرقی - مادی برشمرد؛ ولی آنچه در این میان مهم است اینکه در همان گورستان در گور ۲۴ تیغ کوتاهی به دست آمده که قبضه، دسته و تیغهای از نوع خنجرهای ایران غربی (مفرغ لرستانی و ...) دارد و با آکیناکس هسان نیست (تصویر ۲۶ الف).^{۱۰۱} این یعنی که در سیلک ۶ در کنار به کارگیری آکیناکس همچون پدیده‌ای نو، رزم افزارهای سستی عصر آهن هم رایج بوده. جالب اینکه قبضه هیچ یک از تیغه‌های گورستان ب سیلک شبیه به قبضه آکیناکس سغدی (نمونه شرقی‌تر و احتمالاً اصیل‌تر و قدیم‌تر سمت شرقی - مادی) نیست؛ دانستیم که آکیناکس تیغی خاص است و نیامی اخص هم دارد؛ تیغ و نیامی با چنان ویژگی تصویری که نقش آن به سستی ممکن است با چیز دیگری اشتباه گرفته شود. آن حرکت منحنی بخش بالایی نیام آکیناکس هرگونه خلط شدن نقش این تیغ با تیغهای دیگر را تقریباً ناممکن می‌سازد. با این اوصاف گمان می‌بریم نظر گرشن بسی صائب بود آنجا که تیغ و نیام جنگاور سیلکی خویش را تیغ و نیامی مادی و نیامی از آکیناکس می‌پنداشت. اما این تیغ مادی در نیام آن جنگاور سیلکی چه می‌کند؟ پاسخ

96. Ghirshman, 1939, pl. lvii.

97. *Ibid.*, pls. xxvi.4, lvii. S844d.

98. *Ibid.*, pl. lxviii. S.715c.

99. *Ibid.*, pls. xxvi.8, lxxx. S.911l.

۱۰۰. گرشن بر این نکته خاص دارد. بگوید به:

Ghirshman, 1977, pp. 54-55.

101. Schaeffer, 1948, pp. 477-495.

هخامنشی است و پهلوی به پهلوی نوع کوبان می‌زند. سده هشتم ق م، اما نه کهن‌تر از آن.

و چرا نه کهن‌تر از آن؟ در مقام توضیح می‌توان گفت که این یک معادله دوجانبه میان تاریخ‌گذاری آکیناکس سیلکی از یک سو و گاهنگاری نو و تجدیدنظرشده سیلک ۶ از سوی دیگر است. این دو یکدیگر را تکمیل و تصحیح می‌کنند. دانستیم که تاریخچه حضور آکیناکس در ایران قدیمتر از عصر آهن ۳ و عصر آهن ۴ نیست. و دانستیم که فرهنگ سیلک ۶ هم از آغاز عصر آهن ۳ است و به قدیمتر. پس این نمونه آکیناکس سیلکی شرقی-مادی هم قاعدتاً باید به نسل دوم سده هشتم و آغاز سده هفتم ق م تاریخ‌گذاری شود.

حاشیه

102. G. Dossin, 1962, "Bronzes inscrites du Luristan de la Collection Foropgahi", *Iranica Antiqua II*, pp. 149-164.

و ستیجید

R. Ghirshman, 1962, "A propos des bronzes inscrites du Luristan", *Iranica Antiqua II*, pp. 165-179.

103. R. H. Dyson, Jr., 1964, "Notes on Weapons and Chronologie in Northern Iran around 1000 B.C.", *Dark Ages and Nomads, c. 1000 B.C., Studies in Iranian and Anatolian Archaeology*, ed. by: M. J. Mellink, Istanbul: (Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut a Istanbul XVII), pp. 32-45, pls. ix-xi.

104. Tikhv, 1980, pp. 23-26.

وجود دارد و غالباً اشاره به نام پادشاهان بابل کاسی و پس از کاسی است.^{۱۰۲} گمان بر این است که چنین تیغهایی تا سده نهم ق م (پایان عصر آهن ۲) و حتی پس از آن به کار می‌رفته.^{۱۰۳} اگر مجموعه چنین تاریخ‌گذاری‌هایی را برای نمونه‌های تیغهای سنتی ایران غربی بپذیریم، قاعدتاً تاریخ‌گذاری تیغهای نوع شمال ایران (فرهنگ امالش-مارلیک) مربوط به دورانی پس از آن خواهد بود. دیدیم که تیغهای نوع کلاردشت و مارلیک مقدمه پیدایی آکیناکس واقعی است و از لحاظ گونه‌شناسی اینها را می‌توان آکیناکسهایی مادی از سنت تشریفی قدیم برشمرد و به ابتدای سده هشتم ق م تاریخ‌گذاری کرد (آغاز عصر آهن ۳). بدین ترتیب آکیناکسهای واقعی از سنت شرقی-مادی و از جمله آکیناکس جنگاور سیلکی ما به سده هشتم ق م و پس از آن تاریخ‌گذاری خواهند شد.

دیدیم که شاهوارترین و گزیده‌ترین تیغها از نوع آکیناکس آنی است که در نقش‌برجسته خزانه تخت‌جمشید رسم شده. این از جدیدترینها هم هست. دست کم سه چهار مورد واقعی و زردین از چنان تیغ و نیامی به دست آمده که آنها را "مادی" می‌دانند: تیغ و نیامهای آمودریا (جیحون)، کپروس، بلگائفه و چرتوملیک. بدین سان آنها از نمونه‌های هخامنشی کهن‌تر محسوب می‌شود، اما گاهنگاری دقیق آنها نیازمند پژوهش مستقل دیگری است. به هر روی قدیمترین نمونه‌های دیده‌شده آکیناکس غربی-سکایی همانهایی است که در کوبان قفقاز پیدا و به سده هشتم و آغاز سده هفتم ق م تاریخ‌گذاری شده.^{۱۰۴} باید افزود که در قیاس با آن، قدیمترین نمونه شناخته‌شده آکیناکس شرقی-مادی نیز همان است که بر سفالینه‌های ازگورستان ب سیلک نقش شده. تاریخ‌گذاری این آکیناکس سیلکی هم به همان اندازه قدیمتر از دوره